॥ सार्थ अष्टावक्र गीता ॥

॥ श्री सद्गुरु निरंजन महाराज प्रसन्न ॥

श्री सद्गुरु निरंजन महाराज यांचे जन्म शताब्धी निमित्त (शके 1823 ते 1923) आश्रमामध्ये ॥ सार्थ अष्टावक्र गीता ॥ **या स्फटीकसम शुध्द आणि उदात्त विचार प्रवाहयुक्त श्रेष्ठ ग्रंथाचे प्रकाशन (पुनर्मुद्रण) करताना अत्यानंद होत आहे.**

सर्व सद्भक्तानी याचा सखोल अभ्यास व चिंतन करुन सत्स्वरुपाचा लाभ करुन घ्यावा ही सद्गुरु चरणी विनम्र प्रार्थना.

आषाढ शु॥ 15 शके 1923 गुरुपौर्णिमा

गुरुवार दिनांक 5 जुलै 2001

विनयानंद

प्रकाशन स्थळः- श्री सद्गुरु निरंजन महाराज आश्रम

मौजे वडगाव जिल्हा कोल्हापूर पिन कोड 416 122

Email:vchindia@yahoo.com

MOB.91-98905-20365

अध्याय १

॥ जनक उवाच ॥

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तं एतद् ब्रूहि मम प्रभो ॥१॥

जनक म्हणाला,

हे प्रभो, ज्ञान कसें प्राप्त होईल, मुक्ति कशी मिळेल व वैराग्य कसें प्राप्त होईल हें मला समजावून सांगा. ॥१॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

मुक्तिं इच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत्त्यज ।

क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद् भज ॥२॥

अष्टावक्र म्हणाला,

हे प्रिय, तुला जर मुक्तीची इच्छा असेल तर विषयांना विष समजून त्यांचा त्याग कर आणि क्षमा, आर्जव, दया, संतोष व सत्य यांना अमृत समजून त्यांचेंसेवन कर. ॥२॥

न पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान् ।

एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥३॥

तूं स्वतः पृथ्वी नाहींस, पाणी नाहींस, अग्नि नाहींस, वायु नाहींस किंवा आकाशही नाहींस. मुक्ति मिळविण्याकरितां, या सर्वांचा साक्षी जो चैतन्यरुप आत्मा तो तूं आहेस असें जाण.॥३॥

यदि देहं पृथक् कृत्य चिति विश्राम्य तिष्ठसि ।

अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥४॥

जर तूं देहाला स्वतःपासून अलग करुन चैतन्यांत स्थिरावलास तर आत्तां-या क्षणींच--तूं सुखी, शान्त व बंधमुक्त होऊन जाशील. ॥४॥

न त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः ।
असङ्गोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥५॥

तूं ब्राह्मणादि वर्ण असलेला नाहींस किंवा तूं चार आश्रमांतलाही नाहींस, तसाच तूं डोळे आदि इंद्रियांचा विषय नाहींस. तूं असंग, निराकार विश्वाचा साक्षी आहेस हें जाण व सुखी हो.॥५॥

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ।

न कर्तासि न भोक्तासि मुक्त एवासि सर्वदा ॥६॥

हे व्यापक, धर्म-अधर्म, सुख-दुःख हे सर्व मनाचे आहेत. तुला-आत्मरुपाला-ते लागू नाहींत. तूं कर्ता नाहींस आणि भोक्ताही नाहींस. तूं तर सदा सर्व काळ मुक्तच आहेस.॥६॥

एको द्रष्टासि सर्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्वदा ।

अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टारं पश्यसीतरम् ॥७॥

हे राजन्, तूंच एक सर्वांचा द्रष्टा आहेस व सदैव सर्वार्थानें मुक्त आहेस. पण स्वतः स्वयंप्रकाश व सर्वांचा साक्षी असतांना, स्वतःला सोडून इतरांना तूं द्रष्टा मानतोस हेंच बंधन आहे.॥७॥

अहं कर्तेत्यहंमानमहाकृष्णाहिदंशितः ।

नाहं कर्तेति विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भव ॥८॥

'मी कर्ता आहें' अशा अहंकाररुपी कृष्णसर्पानें दंश केलेला तूं, 'मी कर्ता नाहीं' अशा विश्वासरुपी अमृताचें सेवन करुन सुखी हो. ॥८॥

एको विशुद्धबोधोऽहं इति निश्चयवह्निना ।
प्रज्वाल्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी भव ॥९॥

'मी एक विशुद्ध बोध आहें' या निश्चयरुपी अग्नीनें अज्ञानरुपी वनाला जाळून शोकरहित व सुखी हो. ॥९॥

यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्पवत् ।
आनन्दपरमानन्दः स बोधस्त्वं सुखं भव ॥१०॥

दोरीवर जसा सापाचा आभास होतो तसा 'ज्या' वर ह्या संसाराचा आभास होतो, 'तो' बोध तूं आहेस हें जाण व सुखानें विहार कर. ॥१०॥

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमान्यपि ।
किंवदन्तीह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत् ॥११॥

मुक्तीचा निर्धार (अभिमान) ठेवणारा मुक्तच होतो व बद्ध असण्याचा न्यूनगंड (अभिमान) बाळगणारा बद्धच होतो. कारण 'जशी मति तशी गति' ही लोकोक्ति खरीच आहे. ॥११॥

आत्मा साक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिदक्रियः ।

असंगो निःस्पृहः शान्तो भ्रमात्संसारवानिव ॥१२॥

आत्मा साक्षी आहे, व्यापक आहे, पूर्ण आहे, एक आहे, मुक्त आहे, चैतन्यरुप आहे, क्रियारहित आहे, संगरहित आहे, इच्छारहित आहे, शांत आहे, पण श्रमामुळें संसाववान आहे असा भासतो. ॥१२॥

कूटस्थं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।

आभासोऽहं भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथान्तरम् ॥१३॥

हे जनका, 'अहं' च्या आभासानें सर्व बाह्य वस्तूंशीं ममत्व भाव निर्माण होतो, त्याचा त्याग करुन, मी कूटस्थ, असंग, ज्ञानस्वरुप, अद्वैत व व्यापक आत्मा आहें असा ध्यास घे-तीव्र भावना राहूं दे. ॥१३॥

देहाभिमानपाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक ।
बोधोऽहं ज्ञानखंगेन तःनिकृत्य सुखी भव ॥१४॥

हे पुत्रा, फार काळापासून 'मी देह आहें' या-देहाच्या अध्यासपाशानें तूं बांधलेला आहेस पण मी बोधरुप आहें या ज्ञानाच्या तरवारीनें तो धारणापाश तोडून टाक व सुखी हो.॥१४॥

निःसंगो निष्क्रियोऽसि त्वं स्वप्रकाशो निरंजनः ।

अयमेव हि ते बन्धः समाधिमनुतिष्ठति ॥१५॥

तूं असंग, क्रियाशून्य, स्वयंप्रकाश आणि निर्दोष आहेस. पण समाधीचे प्रयत्न करण्याची क्रिया हेंच बंधन आहे. तूं फक्त मुक्त असल्याची घोषणा कर, क्रिया नको. ॥१५॥

त्वया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः ।

शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं मा गमः क्षुद्रचित्तताम् ॥१६॥

हें सारेम विश्व तूंच व्यापलें आहेस, तें तुझ्यांतच सामावलें आहे, तूं यथार्थतः शुद्ध चैतन्यस्वरुप आहेस. म्हणून संकोचून क्षुद्र मनाचा-चित्ताचा होऊं नकोस. ॥१६॥

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलाशयः ।
अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भव चिन्मात्रवासनः ॥१७॥

तूं अपेक्षारहित आहेस, निर्विकार आहेस, स्वनिर्भर (स्वतःपरिपूर्ण-चिद्घनरुप) आहेस, शांतीचें आणि मुक्तीचें स्थान आहेस, अगाध बुद्धि आहेस, क्षोभरहित आहेस, म्हणून चैतन्यमात्रावर श्रद्धा ठेवणारा हो. ॥१७॥

साकारमनृतं विद्धि निराकारं तु निश्चलं ।

एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥१८॥

साकाराला मिथ्या समज, निराकाराला निश्चल-नित्य-ओळख. या यथार्थ (तत्त्व) उपदेशानें पुन्हा तुझी संसारांत उत्पत्ति होणार नाहीं. ॥१८॥

यथैवादर्शमध्यस्थे रूपेऽन्तःपरितस्तु सः ।
तथैवाऽस्मिन् शरीरेऽन्तः परितः परमेश्वरः ॥१९॥

ज्याप्रमाणें आरशांत पडलेल्या प्रतिबिंबामध्यें आरसाच आंत व बाहेर असतो, त्याप्रमाणे या शरिराच्या आंत व बाहेर परमेश्वरच भरलेला आहे. ॥१९॥

एकं सर्वगतं व्योम बहिरन्तर्यथा घटे ।
नित्यं निरन्तरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥२०॥

ज्याप्रमाणें सर्वव्यापी आकाश घटाच्या आंत व बाहेर असतें, त्याप्रमाणेंच नित्य आणि निरंतर ब्रह्म सर्व भूतमात्राला व्यापून आहे. ॥२०॥

अध्याय २

॥ जनक उवाच ॥
अहो निरंजनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।

एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विडंबितः ॥१॥

जनक म्हणाला

आश्चर्य ! आपण काय सांगत आहां ? मी निर्दोष आहें, शान्त आहें ! बोध आहें ! प्रकृतीच्या पलीकडचा आहें ! आश्चर्य आहे कीं इतके दिवस मी मोहानें फसलों होतों. ॥१॥

यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।

अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किंचन ॥२॥

जसा या देहाला एकटा मी प्रकाशित करतों, तसाच साऱ्या संसारालाही प्रकाशित करतों. म्हणूनच एक तर हें सर्व जगत् माझें आहे किंवा माझें कांहींच नाहीं. ॥२॥

स शरीरमहो विश्वं परित्यज्य मयाधुना ।

कुतश्चित् कौशलाद् एव परमात्मा विलोक्यते ॥३॥

आश्चर्य आहे कीं, शरीरासुद्धां साऱ्या जगाचा त्याग करुन कुठल्या तरी कौशल्यानें अर्थात् अष्टावक्राच्या केवळ उपदेशानेंच मी परमात्मा पाहात आहें. ॥३॥

यथा न तोयतो भिन्नास्तरंगाः फेनबुद्बुदाः ।

आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥४॥

जशा पाण्यावर लाटा-लहरी उठतात, बुडबुडे व फेस उठतो पण ते पाण्यापेक्षां वेगळे नाहींत, त्यावरच उठतात व त्यांतच नाहींसे होतात. त्याप्रमाणेंच आत्म्याहून भिन्न इथें काहीं नाहीं. सर्व अभिन्न आहे. ॥४॥

तन्तुमात्रो भवेद् एव पटो यद्वद् विचारितः ।

आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वद् विश्वं विचारितम् ॥५॥

विचार केला असतां वस्त्र म्हणजे तंतूंचा समुदायच तंतूच; तसेंच, विचार केला असतां हा संसारही आत्मसत्ताच आहे. ॥५॥

यथैवेक्षुरसे क्लृप्ता तेन व्याप्तैव शर्करा ।

तथा विश्वं मयि क्लृप्तं मया व्याप्तं निरन्तरम् ॥६॥

उसाच्या रसापासून बनलेल्या साखरेंत जसा उसाचा रस असतोच, तसा माझ्यांतून निर्माण झालेल्या विश्वांत मी आहेंच.॥६॥

आत्मज्ञानाज्जगद् भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।

रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद् भासते न हि ॥७॥

आत्म्याबद्दलच्या अज्ञानानें संसार भासतो पण त्याचें ज्ञान झालें तर तो भासत नाहीं. जशी दोरी अज्ञानामुळें----माहीत नसल्यानें----सापासारखी भासते, पण ती दोरी आहे असें ज्ञान होतांच तशी वाटत किंवा भासत नाहीं. ॥७॥

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।

यदा प्रकाशते विश्वं तदाहं भास एव हि ॥८॥

प्रकाश माझें स्वरुप आहे. मी त्याहून वेगळा नाहीं. जेव्हां विश्वसंसार प्रकाशित होतो तेव्हां तो माझ्या प्रकाशानेंच प्रकाशित होतो. ॥८॥

अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानान्मयि भासते ।
रूप्यं शुक्तौ फणी रज्जौ वारि सूर्यकरे यथा ॥९॥

आश्चर्य आहे कीं, कल्पित संसार अज्ञानामुळें मला असा भासतो-जशी शिंपल्यांत चांदी, दोरीवर साप व सूर्यकिरणांवर पाणी (मृगजळ) भासतें. ॥९॥

मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति ।
मृदि कुंभो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥१०॥

माझ्यापासून निर्माण झालेला हा संसार माझ्यांत तसाच लय पावेल. जसा मातींत घडा, पाण्यांत लहर (लाट) व सोन्यांत दागिना विलीन होतो. ॥१०॥

अहो अहं नमो मह्यं विनाशो यस्य नास्ति मे ।
ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तं जगन्नाशोऽपि तिष्ठतः ॥११॥

मी आश्चर्यमय आहें ! मला नमस्कार असो ! ब्रह्मयापासून ते तृणापर्यंतच्यासाऱ्या जगाचा नाश झाला तरी मला नाश नाहीं. मी नित्य आहें. ॥११॥

अहो अहं नमो मह्यं एकोऽहं देहवानपि ।
क्वचिन्न गन्ता नागन्ता व्याप्य विश्वमवस्थितः ॥१२॥

मी आश्चर्यकारक आहें. मला नमस्कार असो. मी देहधारी असूनही अद्वैत आहें न कुठें जातों, न येतों, आणि साऱ्या विश्वाला निराकार, साक्षीरुप, द्रष्टामात्र असा होऊन मी व्यापून उरतों. ॥१२॥

अहो अहं नमो मह्यं दक्षो नास्तीह मत्समः ।
असंस्पृश्य शरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् ॥१३॥

मी आश्चर्यमय आहें. मला नमस्कार असो. माझ्यासारखा निपुण कोणीच नाहीं. कारण शरीराला स्पर्श न होतां या विश्वाला कायम धारण करुन असतों. ॥१३॥

अहो अहं नमो मह्यं यस्य मे नास्ति किंचन ।

अथवा यस्य मे सर्वं यद् वाङ्मनसगोचरम् ॥१४॥

मी आश्चर्यमय आहें. मला नमस्कार असो. एका अर्थी माझें कांहींच नाहीं. कारण मीच नाहीं आहें. 'मी' च शिल्लक उरलों नाहीं, मग माझें काय असणार ? तेव्हां एका अर्थानें माझें कांहींच नाहीं आणि एका अर्थानें सर्व कांहीं माझें आहे. कारण जेव्हां मी शिल्लक राहात नाहीं तेव्हां परमात्माच फक्त उरतो

आणि याचें तर सर्व कांहीं आहे-जें वाणी आणि मनाचा विषय आहे. ॥१४॥

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवं ।
अज्ञानाद् भाति यत्रेदं सोऽहमस्मि निरंजनः ॥१५॥

ज्ञान, ज्ञेया आणि ज्ञाता हे तीनही यथार्थ----सत्य नाहींत. ज्याच्यावर हे तीन भासतात तो मी निरंजन-शुद्ध आहे. ॥१५॥

द्वैतमूलमहो दुःखं नान्यत्तस्याऽस्ति भेषजं ।

दृश्यमेतन् मृषा सर्वं एकोऽहं चिद्रसोमलः ॥१६॥

अहो, दुःखाचें मूळ द्वैत आहे व त्यावर कांहीं औषध नाहीं. (कारण आजार खोटा आहे.) हीं सर्व दृश्यें खोटीं आहेत आणि मी एक अद्वैत शुद्ध चैतन्य रस आहें ॥१६॥

बोधमात्रोऽहमज्ञानाद् उपाधिः कल्पितो मया ।
एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मम ॥१७॥

मी शुद्ध बोध आहें. माझ्या अज्ञानामुळें उपाधीची कल्पना मीं केली आहे, असें नित्य मनन करुन मी निर्विकल्प स्थितींत आहें. ॥१७॥

न मे बन्धोऽस्ति मोक्षो वा भ्रान्तिः शान्तो निराश्रया ।
अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् ॥१८॥

मला बंध अथवा मोक्ष नाहीं. बंधन जर भ्रम आहे तर मोक्ष कुठें ? आश्रयरहित होऊन भ्रांति शांत झाली. आश्चर्याची गोष्ट आहे कीं, हें सर्व जग आहे तरी मी अकलुषित-निरंजन व सर्वांच्या पलीकडचा आहें. ॥१८॥

सशरीरमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्चितं ।
शुद्धचिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन् कल्पनाधुना ॥१९॥

शरीरासहित हें जग कांहींच नाहीं-म्हणजे न खरें न खोटें आहे आणि आत्मा शुद्ध चैतन्यमात्र आहे. हें जाणल्यानंतर कल्पना कसली करायची ? ॥१९॥

शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भयं तथा ।
कल्पनामात्रमेवैतत् किं मे कार्यं चिदात्मनः ॥२०॥

हें शरीर, स्वर्ग, नरक, बन्ध, मोक्ष आणि भय या गोष्टी केवळ कल्पनाच आहेत. त्यांच्याशीं मला काय करायचें आहे ? मी तर शुद्ध चैतन्य आहें. ॥२०॥

अहो जनसमूहेऽपि न द्वैतं पश्यतो मम ।
अरण्यमिव संवृत्तं क्व रतिं करवाण्यहम् ॥२१॥

आश्चर्य आहे कीं, मला द्वैत-दुजाभाव दिसतच नाहीं. एवढा जनसमूह पाहूनदेखील मला द्वैत न दिसतां तो एकजीव

अरण्यासारखा झाला आहे. मग मी कसा, कसला, कशाचा मोह करुं ? ॥२१॥

नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहमहं हि चित् ।
अयमेव हि मे बन्ध आसीद्या जीविते स्पृहा ॥२२॥

मी शरीर नाहीं, मला शरीर नाहीं, मी जीव नाहीं. नक्कीच मी चैतन्य आहें. जगण्याची इच्छा हाच माझा बंध होता. ॥२२॥

अहो भुवनकल्लोलै र्विचित्रै र्द्राक् समुत्थितं ।

मय्यनंतमहांभोधौ चित्तवाते समुद्यते ॥२३॥

आश्चर्य आहे कीं, हवेचे झोत जसे पाण्यावर तरंग उठवतात तसे अनंत समुद्ररुप अशा माझ्या शांत आत्म्यावर चित्ताच्या हवेनें हजार-हजार लहरी उठतात. त्या लहरी माझ्या नाहींत. त्या लाटा चित्ताच्या हवेमुळें उठतात. ॥२३॥

मय्यनंतमहांभोधौ चित्तवाते प्रशाम्यति ।
अभाग्याज्जीववणिजो जगत्पोतो विनश्वरः ॥२४॥

अनंत समुद्ररुप माझ्यांत चित्तरुपी हवा शांत झाल्यावर, जीवरुपी वणिकाच्या-व्यापार करणाराच्या-अभाग्यानें जगरुपी नौका नष्ट होऊन जाते. ॥२४॥

मय्यनन्तमहांभोधावाश्चर्यं जीववीचयः ।

उद्यन्ति घ्नन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥२५॥

आश्चर्य आहे कीं, अनंत समुद्ररुप माझ्या आंत जीवरुपी तरंग आपल्या स्वभावधर्मानुसार उठतात, परस्परांशीं लढतात, खेळतात व लय पावतात. ॥२५॥

अध्याय ३

॥ अष्टावक्र उवाच ॥
अविनाशिनमात्मानं एकं विज्ञाय तत्त्वतः ।

तवात्मज्ञानस्य धीरस्य कथमर्थार्जने रतिः ॥१॥

अष्टावक्र म्हणाला

अष्टावक्रानें जनकाला विचारलें कीं, आत्म्याला तत्त्वतः एक आणि अविनाशी जाणूनही तुझ्यासारख्या आत्मज्ञानी आणि धैर्यवंताला अजूनही धन कमावण्यांत रुचि आहे का ? ॥१॥
आत्माज्ञानादहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्तेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥२॥

आश्चर्य आहे कीं, शिंपल्याच्या अज्ञानानें चांदी आहे असा भ्रम निर्माण होतो, तसाच आत्म्याच्या अज्ञानामुळें विषयभ्रम झाल्यानें लोभ निर्माण होतो. ॥२॥

विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरङ्गा इव सागरे।
सोऽहमस्मीति विज्ञाय किं दीन इव धावसि ॥३॥

ज्या आत्मरुपी सागरावर हा संसार तरंगाप्रमाणें स्फुरित होत असतो तो आत्मा मी आहें हें जाणूनही तूं दीनवाणा कां पळत आहेस ? ॥३॥

श्रुत्वापि शुद्धचैतन्य आत्मानमतिसुन्दरं।
उपस्थेऽत्यन्तसंसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥

अत्यंत सुंदर आणि शुद्ध चैतन्यरुप आत्म्याबद्दल एवढें जाणूनही कोण कसा इंद्रियांच्या विषयांत अत्यंत आसक्त होऊन मलिनतेला प्राप्त होतो ते ध्यानांत घे. ॥४॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
मुनेर्जानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्तते ॥५॥

सर्व भूतांत आत्मा आहे आणि सर्व भूतें आत्म्यांत आहेत असें ज्ञान असूनही मुनीला माया-ममता निर्माण होते हें आश्चर्यकारक आहे. ॥५॥

आस्थितः परमाद्वैतं मोक्षार्थेऽपि व्यवस्थितः ।
आश्चर्यं कामवशगो विकलः केलिशिक्षया ॥६॥

परम अद्वैतांत आश्रय घेतलेला आणि मोक्षांकरितां उद्यु झालेला पुरुषही कामातुर होऊन कामक्रीडेच्या विचारानें व्याकुळ होत असतो हें मोठें आश्चर्य आहे. ॥६॥

उद्भूतं ज्ञानदुर्मित्रमवधार्यातिदुर्बलः ।
आश्चर्यं काममाकाङ्क्षेत् कालमन्तमनुश्रितः ॥७॥

काम हा ज्ञानाचा शत्रु आहे हें माहीत असूनही एखादा अतिदुर्बल आणि मरण जवळ आलेला पुरुषही कामभोगाची इच्छा करतो हेंच मोठें आश्चर्य आहे. ॥७॥

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ।
आश्चर्यं मोक्षकामस्य मोक्षाद् एव विभीषिका ॥८॥

जनका, जो इहलोकांतील व परलोकांतील भोगांबद्दल विरक्त आहे आणि जो नित्य व अनित्याचा विवेक ठेवतो व जो मोक्षाची इच्छा करणारा आहेअ तोही मोक्षाचें, मरणाचें भय बाळगतो हें एक आश्चर्यच आहे. ॥८॥

धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा ।
आत्मानं केवलं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति ॥९॥

ज्ञानाला उपलब्ध झालेला धीर पुरुष भोग भोगतांना किंवा दुःख सहन करतांनाही नित्य केवल आत्म्याला पाहात असल्यानें प्रसन्नही होत नाहीं वा रागावतही नाहीं.॥९॥

चेष्टमानं शरीरं स्वं पश्यत्यन्यशरीरवत् ।

संस्तवे चापि निन्दायां कथं क्षुभ्येत् महाशयः ॥१०॥

जो आपल्या कार्यमग्न शरीराला, तें दुसऱ्याचें शरीर आहे अशा तटस्थ भावनेनें पाहातो, तो महाआशय असलेला पुरुष स्तुति अथवा निंदा यामुळें क्षोभाला कसा प्राप्त होईल ? ॥१०॥

मायामात्रमिदं विश्वं पश्यन् विगतकौतुकः ।

अपि सन्निहिते मृत्यौ कथं त्रस्यति धीरधीः ॥११॥

जो या विश्वाला मायामात्र पाहातो आणि ज्याच्या मनांत आताम कसलेंही कुतूहल शिल्लक नाहीं-शंका-नाहीं-तो धीर पुरुष मरण आल्यावर भयभीत कां होईल ? ॥११॥

निःस्पृहं मानसं यस्य नैराश्येऽपि महात्मनः ।

तस्यात्मज्ञानतृप्तस्य तुलना केन जायते ॥१२॥

जो महात्मा मनांत मोक्षाचीही इच्छा करीत नाहीं व जो आत्मज्ञानानें तृप्त आहे त्याची तुलना कोणाबरोबर करतां येईल ? ॥१२॥

स्वभावाद् एव जानानो दृश्यमेतन्न किंचन ।
इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं स किं पश्यति धीरधीः ॥१३॥

जो खराखुरा धैर्यवान व शांत झाला आणि ज्यानें हें जाणलें कीं, दिसणारा हा संसार वस्तुतः नाहींच, त्याच्या मनांत मग हें घ्यावें व तें टाकावें, अशी वासनाच निर्माण होत नाहीं. ॥१३॥

अंतस्त्यक्तकषायस्य निर्द्वन्द्वस्य निराशिषः ।

यदृच्छयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये ॥१४॥

ज्यानें अंतःकरणांतील कामक्रोधादि विषयांचा त्याग केला, ज्यानें साक्षी होऊन पाहिलें कीं, हे राग-लोभ माझे नाहींत, मी फक्त प्रकाश आहें आणि भेदबुद्धिरहित व आशारहित जो झाल आहे त्या पुरुषाला दैवयोगानें आलेल्या भोगांचा----सुखाचें सुख व दुःखाचें दुःख वाटत नाहीं ॥१४॥

अध्याय ४

॥ अष्टावक्र उवाच ॥
हन्तात्मज्ञानस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया ।

न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानता ॥१॥

जनक म्हणाला

ज्यांच्या आंत मी-अहंकार-शिल्लक उरला नाहीं, सहज वाटयाला आलेले सुखदु:खाचे भोग भोगणाऱ्या आत्मज्ञानी धीर पुरुषांची बरोबरी संसाराचें ओझें डोक्यावर घेणाऱ्या मूढ पुरुषांना कधींही करतां येणार नाहीं. ॥१॥

यत् पदं प्रेप्सवो दीना:शक्राद्या: सर्वदेवता: ।
अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥२॥

ज्या पदाच्या प्राप्तीच्या इच्छेनें सर्व देवताच काय पण इंद्रही दीनवाणा होतो, त्या पदावर, त्या परमोच्च पदावर पोहोंचूनही-त्या सिंहासनावर बसूनही-योगी हर्ष करीत नाहीं--तेथेंही तो साक्षी बनून राहातो. ॥२॥

तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शो ह्यन्तर्न जायते ।
न ह्याकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि सङ्गति: ॥३॥

जसा आकाशाशीं संबंध आहे असें भासवणाऱ्या धुराशीं आकाशाचा संबंध नसतो, तसाच पापपुण्याचा त्या पदावर आरुढ झालेल्या पुरुषाच्या अंत:करणाशीं संबंध नसतो. ॥३॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।

यदृच्छया वर्तमानं तं निषेद्धुं क्षमेत क: ॥४॥

ज्या महात्म्यानें या सर्व जगाला स्वतःच्या आत्म्याप्रमाणेंच जाणलें, त्या वर्तमान क्षणाच्या साक्षी बनलेल्या महात्म्याला जसें स्फुरेल तसें वागण्यापासून कोण रोखूं शकेल ? ॥४॥

आब्रह्मस्तंबपर्यन्ते भूतग्रामे चतुर्विधे ।

विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छानिच्छाविवर्जने ॥५॥

ब्रह्यापासून मुंगीपर्यंतच्या चार प्रकारच्या जीवांच्या समूहापैकीं ज्ञान्यालाच इच्छा व अनिच्छा थांबण्याचें निश्चित सामर्थ्य आहे. तो दोन्हीपासून मुक्त आहे ॥५॥

आत्मानमद्वयं कश्चिज्जानाति जगदीश्वरं ।
यद् वेत्ति तत्स कुरुते न भयं तस्य कुत्रचित् ॥६॥

कधीं कुणी विरळाच आत्म्याला अद्वय आणि जगदीश्वररुपांत जाणत असतो-एकरुप होतो. मग त्याची मर्जी राहात नाहीं- मग तो तेंच करतो जें प्रभु करवून घेतो आणि मग विश्वाशीं एकरुप झालेल्या अशा अद्वय पुरुषाला कशाचें भय वाटणार ? कारण भय वाटायला त्याला पर कोणीच नाहीं.॥६॥

अध्याय ५

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

न ते संगोऽस्ति केनापि किं शुद्धस्त्यक्तुमिच्छसि ।

संघातविलयं कुर्वन्नेवमेवलयं व्रज ॥१॥

अष्टावक्र म्हणाला

तुझा कोणाशींही संबंध नाहीं, त्यामुळें तूं शुद्ध आहेस तूं कशाचा त्याग करुं इच्छितोस ? अशा रीतीनें देहाभिमान नाहींसा करुन तूं मोक्षाला प्राप्त हो. ॥१॥

उदेति भवतो विश्वं वारिधेरिव बुद्बुदः ।
इति ज्ञात्वैकमात्मानं एवमेव लयं व्रज ॥२॥

अशीच भावना कर कीं, माझ्यापासून संसार निर्माण झाला आहे; जसा समुद्राच्या पाण्यांत बुडबुडा उत्पन्न होतो--आणि स्वतःला व जगाला, स्वतःला व समष्टीला एक समजून, एक जाणून, तूं मोक्षाला प्राप्त हो. ॥२॥

प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद् विश्वं नास्त्यमले त्वयि ।

रज्जुसर्प इव व्यक्तं एवमेव लयं व्रज ॥३॥

दृश्यमान जगत् प्रत्यक्ष दिसत असलें तरी दोरीवर सापाचा आभास व्हावा तसें आभासरुप आहे. तुला शुद्धाला---- मलरहिताला तें नाहीं, असें जाणून तूं लयाला----निर्वाणाला प्राप्त हो. ॥३॥

समदुःखसुखः पूर्ण आशानैराश्ययोः समः ।
समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं व्रज ॥४॥

दुःख व सुख, आशा आणि निराशा, जीवन व मृत्यु जो समान मानतो असा पूर्ण होऊन तूं लयाला---मोक्षाला प्राप्त हो. ॥४॥

अध्याय ६

॥ अष्टावक्र उवाच ॥
आकाशवदनन्तोऽहं घटवत् प्राकृतं जगत् ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥१॥

जनक म्हणाला

मी आकाशाप्रमाणें आहें. संसार घडयाप्रमाणें प्रकृतिजन्य आहे (बनतो व पुष्ट होतो, आकाशावर याचा कांहीं परिणाम होत नाहीं. कारण साक्षी तर आकाशासारखा अलिप्त आहे.) यामुळें याचा न त्याग करायचा आहे, न स्वीकार करायचा आहे, न लय करायचा आहे असें मी जाणतों. ॥१॥

महोदधिरिवाहं स प्रपंचो वीचिसऽन्निभः ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥२॥

मी समुद्रासारखा आहें. हा संसार तरंगासारखा आहे. म्हणून याचा त्याग किंवा स्वीकार करायचा नाहीं असें मी जाणतों. ॥२॥

अहं स शुक्तिसङ्काशो रूप्यवद् विश्वकल्पना ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥३॥

मी शिंपल्यासारखा आहें. विश्वाची कल्पना शिंपल्यावरच्या चांदीसारखी आहे, असें ज्ञान आहे. म्हणून न त्याचा त्याग आहे, न स्वीकार आहे, न लय आहे. ॥३॥

अहं वा सर्वभूतेषु सर्वभूतान्यथो मयि ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥४॥

मी सर्व भूतांत आहें व सर्व भूतें माझ्यांत समाविष्ट आहेत त्यामुळें कशाचा न त्याग आहे, न ग्रहण आहे, न लय आहे. ॥४॥

अध्याय ७

॥ जनक उवाच ॥

मय्यनंतमहांभोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।

भ्रमति स्वांतवातेन न ममास्त्यसहिष्णुता ॥१॥

जनक म्हणाला

मी अन्तहीन महासमुद्र आहें, त्यांत विश्वरुपी नाव आपल्या आपणच वायूनें डोलत आहे. मला त्याबद्दल असहिष्णुता नाहीं. ॥१॥

मय्यनंतमहांभोधौ जगद्वीचिः स्वभावतः ।

उदेतु वास्तमायातु न मे वृद्धिर्न च क्षतिः ॥२॥

माझ्या अंतहीन महासमुद्रांत जगरुपी लाट स्वभावतः उठो वा नाहींशी होवो, त्यामुळें मी वाढतही नाहीं किंवा घटतही नाहीं. ॥२॥

मय्यनंतमहांभोधौ विश्वं नाम विकल्पना ।

अतिशांतो निराकार एतदेवाहमास्थितः ॥३॥

माझ्या अंतहीन महासागरावर संसार हा कल्पनामात्र आहे. मी अत्यंत शांत आहें, निराकार आहें; आणि आतां हेंच माझें आश्रयस्थान आहे. ॥३॥

नात्मा भावेषु नो भावस्तत्रानन्ते निरंजने ।
इत्यसक्तोऽस्पृहः शान्त एतदेवाहमास्तितः ॥४॥

आत्मा विषयांत नाहीं आणि विषय त्या निरंजन आत्म्यांत नाहींत. अशा प्रकारें मी अनासक्त, स्पृहामुक्त आहें व त्यामुळेंच त्यांचें आश्रयस्थान आहें. ॥४॥

अहो चिन्मात्रमेवाहं इन्द्रजालोपमं जगत् ।
इति मम कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥५॥

अहो, मी चैतन्यमात्र आहें. संसार इन्द्रजालाप्रमाणें आहे. त्यामुळें न कांहीं मिळविण्याजोगें आहे, न कांहीं टाकण्याजोगे आहे. ॥५॥

अध्याय ८

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

तदा बन्धो यदा चित्तं किन्चिद् वांछति शोचति ।

किंचिन् मुंचति गृण्हाति किंचिद् हृष्यति कुप्यति ॥१॥

अष्टवक्र म्हणाला

जेव्हां मन कांहीं इच्छितें, कांहीं विचार करतें, कांहीं स्वीकारतें, कांहीं टाकतें, दुःखी होतें किंवा सुखी होतें, तेव्हां बंधन निर्माण होतें. ॥१॥

तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न वांछति न शोचति ।
न मुंचति न गृण्हाति न हृष्यति न कुप्यति ॥२॥

जेव्हां मन कशाची इच्छा करीत नाहीं, चिंता करीत नाहीं, सोडीत नाहीं किंवा हवें हवें असें करीत नाहीं, सुखी किंवा दुःखी होत नाहीं, तेव्हां मुक्तीच असते. ॥२॥

तदा बन्धो यदा चित्तं सक्तं काश्वपि दृष्टिषु ।
तदा मोक्षो यदा चित्तमसक्तं सर्वदृष्टिषु ॥३॥

जेव्हां मन कुठल्याही दृष्टीनें विषयांत गुंततें तेव्हां बंध निर्माण होतो आणि जेव्हां मन सर्व विषयांपासून अनासक्त होतें तेव्हां मोक्ष असतो. ॥३॥

यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बन्धनं तदा ।
मत्वेति हेलया किंचिन्मा गृहाण विमुंच मा ॥४॥

जेव्हां 'मी' नसेल तेव्हां मोक्ष, जेव्हां 'मी' असेल तेव्हां बंध; अशा मतीला जो उपलब्ध झाला---यांत स्थिरावला, त्याला मग ही इच्छा, हा स्वीकार, हा त्याग असें होत नाहीं.॥४॥

अध्याय ९

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

कृताकृते च द्वन्द्वानि कदा शान्तानि कस्य वा ।

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाद् भव त्यागपरोऽव्रती ॥९॥

अष्टावक्र म्हणला

केलेलीं आणि न केलेलीं कर्मे व सुख-दुःख द्वंद्व कुणाची कधीं शांत झालेलीं आहेत ? हें समजून घेऊन या संसारांत उदासीन-निर्वेद होऊन अव्रती (अनाग्रही) व त्यागपरायण हो. ॥१॥

कस्यापि तात धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात् ।

जीवितेच्छा बुभुक्षा च बुभुत्सोपशमः गताः ॥१॥

हे प्रिय, लोकव्यवहार, उत्पत्ति आणि विनाश पाहून कुणा भाग्यशालीचीच जगण्याची कामना, भोगण्याची वासना व ज्ञानाची इच्छा शांत झाली आहे. ॥२॥

अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रयदूषितं ।
असारं निन्दितं हेयमिति निश्चित्य शाम्यति ॥३॥

हें सारें अनित्य, तीन तापांनीं दूषित, सारहीन, निंदित व त्याज्य आहे, असा बोध अवलोकनानें होऊन निश्चय होतांच तो शांतीला प्राप्त होतो. ॥३॥

कोऽसौ कालो वयः किं वा यत्र द्वन्द्वानि नो नृणां ।

तान्युपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्ती सिद्धिमवाप्नुयात्॥४॥

असा कोणचा काळ आहे, कोणचें वय-अवस्था आहे कीं, जेव्हां मनुष्याला द्वंद्व नव्हतें, सुखदुःख नव्हतें ? म्हणून त्यांची उपेक्षा कर. यथाप्राप्त----जें मिळालें त्यांत----परिस्थितींत संतोष मानणारा मनुष्य सिद्धीला प्राप्त होतो. ॥४॥

ना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।

दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः ॥५॥

महर्षी चीं साधूंचीं, योग्यांचीं अनेक भिन्नभिन्न मतें आहेत, हें पाहून बुद्धिमान मनुष्य त्यांच्या मतांची उपेक्षा करतो. त्यांच्या मातांच्या गुंत्यांत अडकत नाहीं व शांति मिळवितो. ॥५॥

कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।

निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः ॥६॥

जो उपेक्षा, समता आणि युक्तिद्वारा चैतन्याच्या सत्यस्वरुपाला जाणतो तो काय गुरु नाहीं ? (तोच स्वतःचा स्वतः गुरु आहे. गुरु आंत आहे. बाहेरचा गुरु केवळ प्रतीकरुप आहे.) ॥६॥

पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रान् यथार्थतः ।

तत्क्षणाद् बन्धनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

भूतमात्रांचे विकार (इंद्रियादिक) यथार्थरुपानें पाहा म्हणजे शरीरादिकांपासून अलग होऊन तूं आत्मस्वरुपांत स्थित होशील आणि साक्षीभूत आत्मा तुला प्रतीत होईल. ॥७॥

वासना एव संसार इति सर्वा विमुंच ताः ।

तत्त्यागो वासनात्यागात्स्थितिरद्य यथा तथा ॥८॥

वासना हाच संसार आहे म्हणून वासना गेली कीं संसार गेला, असें जो जाणतो तो सर्वांपासून मुक्त झाला. मग आतां जें आहे, जसें आहे, त्या सर्वांचा स्वीकार आहे. ॥८॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

कृताकृते च द्वन्द्वानि कदा शान्तानि कस्य वा ।

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाद् भव त्यागपरोऽव्रती ॥९॥

अष्टवक्र म्हणाला

वैरीरुप काम व अनर्थानें भरलेल्या अर्थांचा त्याग कर आणि त्या दोघांच्या कारणरुप धर्माचाही त्याग करुन तूं सर्वांची उपेक्षा कर. ॥१॥

कस्यापि तात धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात् ।

जीवितेच्छा बुभुक्षा च बुभुत्सोपशमः गताः ॥१॥

मित्र, शेत, धन, घर, स्त्री, भाऊबंद इत्यादि सर्व संपत्तीला तूं स्वप्नाप्रमाणें किंवा इन्द्रजालाप्रमाणें समज, कारण ते सर्व तीन-पांच दिवसांचेच असतात. ॥२॥

अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रयदूषितं ।
असरं निन्दितं हेयमिति निश्चित्य शाम्यति ॥३॥

जेथें जेथें वासना निर्माण होईल तेथें तेथें संसार आहेअ असें समज. परिपक्व वैराग्याचा आधार घेऊन तृष्णावासनाहीन हो. ॥३॥

कोऽसौ कालो वयः किं वा यत्र द्वन्द्वानि नो नृणां ।
तान्युपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्ती सिद्धिमवाप्नुयात् ।४॥

तृष्णा हाच बंध आहे व तिचा नाश हा मोक्ष आहे. संसारात अ-संग होण्यानेंच निरंतर आत्म्याची प्राप्ति व तुष्टि होते. ॥४॥
ना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।

दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः ॥५॥

तूं एक शुद्ध चैतन्य आहेस, संसार जड व असत् आहे. अविद्याही असत् आहे---एवढें जाणल्यावर आणखी जाणून घ्यायची काय जरुरी आहे ? ॥५॥

कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।

निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः ॥६॥

तुझें राज्य, पुत्रपौत्र, शरीर आणि सुख जन्मोजन्मीं नष्ट होत आलीं आहेत----जरी तूं त्यांच्यावर आसक्त बनला होतास. ॥६॥

पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रान् यथार्थतः ।

तत्क्षणाद् बन्धनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

अर्थ, काम, पुण्यकर्मसुद्धां तूं खूप करुन चुकला आहेस तरीसुद्धां या संसाररुपी जंगलांत मनाला शांति मिळाली नाहीं. आतां तरी शांत बस. फक्त साक्षी हो. ॥७॥

वासना एव संसार इति सर्वा विमुंच ताः ।

तत्त्यागो वासनात्यागात्स्थितिरद्य यथा तथा ॥८॥

किती जन्म तूं शरिरानें, मनानें व वाणीनें श्रमपूर्ण व दुःखपूर्ण कर्मे केलींस ? (तरीसुद्धा उत्पातरुपी संसारांत मनाला थोडासुद्धां विश्रांतीचा क्षण मिळाला नाहीं--तेव्हां) आतां तरी निदान साक्षी राहा. कर्ता राहूं नकोस. ॥८॥

अध्याय १०

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

कृताकृते च द्वन्द्वानि कदा शान्तानि कस्य वा ।

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाद् भव त्यागपरोऽव्रती॥१॥

अष्टवक्र म्हणाला

वैरीरुप काम व अनर्थानें भरलेल्या अर्थांचा त्याग कर आणि त्या दोघांच्या कारणरुप धर्माचाही त्याग करुन तूं सर्वांची उपेक्षा कर. ॥१॥

कस्यापि तात धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात् ।
जीवितेच्छा बुभुक्षा च बुभुत्सोपशमः गताः ॥२॥

मित्र, शेत, धन, घर, स्त्री, भाऊबंद इत्यादि सर्व संपत्तीला तूं स्वप्नाप्रमाणें किंवा इन्द्रजालाप्रमाणें समज, कारण ते सर्व तीन-पांच दिवसांचेच असतात. ॥२॥

अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रयदूषितं ।
असरं निन्दितं हेयमिति निश्चित्य शाम्यति ॥३॥

जेथें जेथें वासना निर्माण होईल तेथें तेथें संसार आहेअ असें समज. परिपक्व वैराग्याचा आधार घेऊन तृष्णावासनाहीन हो. ॥३॥

कोऽसौ कालो वयः किं वा यत्र द्वन्द्वानि नो नृणां ।
तान्युपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्ती सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४॥

तृष्णा हाच बंध आहे व तिचा नाश हा मोक्ष आहे. संसारात अ-संग होण्यानेंच निरंतर आत्म्याची प्राप्ति व तुष्टि होते. ॥४॥

ना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।

दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः ॥५॥

तूं एक शुद्ध चैतन्य आहेस, संसार जड व असत् आहे. अविद्याही असत् आहे---एवढें जाणल्यावर आणखी जाणून घ्यायची काय जरुरी आहे ? ॥५॥

कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।
निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः ॥६॥

तुझें राज्य, पुत्रपौत्र, शरीर आणि सुख जन्मोजन्मीं नष्ट होत आलीं आहेत----जरी तूं त्यांच्यावर आसक्त बनला होतास. ॥६॥

पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रान् यथार्थतः ।

तत्क्षणाद् बन्धनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

अर्थ, काम, पुण्यकर्मसुद्धां तूं खूप करुन चुकला आहेस तरीसुद्धां या संसाररुपी जंगलांत मनाला शांति मिळाली नाहीं. आतां तरी शांत बस. फक्त साक्षी हो. ॥७॥

वासना एव संसार इति सर्वा विमुंच ताः ।
तत्त्यागो वासनात्यागात्स्थितिरद्य यथा तथा ॥८॥

किती जन्म तूं शरिरानें, मनानें व वाणीनें श्रमपूर्ण व दुःखपूर्ण कर्मे केलींस ? (तरीसुद्धा उत्पातरुपी संसारांत मनाला थोडासुद्धां विश्रांतीचा क्षण मिळाला नाहीं--तेव्हां) आतां तरी निदान साक्षी राहा. कर्ता राहूं नकोस. ॥८॥

अध्याय ११

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।

निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशाम्यति ॥१॥

अष्टावक्र म्हणाला

हे जनक, एखाद्या गोष्टीचा अभाव असणें किंवा तिची प्राप्ति या गोष्टी स्वभावतः होत असतात. असें जाणून यांकडे साक्षीवृत्तीनें पाहाणारा विकाररहित व क्लेशरहित झालेला पुरुष सहज सुखानें शांत राहात असतो. ॥१॥

ईश्वरः सर्वनिर्माता नेहान्य इति निश्चयी ।
अन्तर्गलितसर्वाशः शान्तः क्वापि न सज्जते ॥२॥

सर्वांना निर्माण करणारा या जगांत फक्त ईश्वर आहे. ही सर्व त्याचीच लीला आहे, असें निश्चयपूर्वक जाणून जो आशारहित होऊन, सर्वांचाच प्रभुकृपा म्हणून स्वीकार करतो तो कशांतच आसक्त न होतां शांत भावानें असतो. ॥२॥

आपदः संपदः काले दैवादेवेति निश्चयी ।
तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं न वान्छति न शोचति ॥३॥

कालेंकरुन दैवानें आपत्काल व संपदा येत असतात, हें ज्याला पक्कें ठाऊक आहे तो कशाचीही इच्छा किंवा कशाचेंही दुःख न करतां स्वस्थेंद्रिय व नित्य संतुष्ट असा राहातो. ॥३॥

सुखदुःखे जन्ममृत्यू दैवादेवेति निश्चयी ।
साध्यादर्शी निरायासः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥४॥

सुख आणि दुःख, जन्म व मरण हीं दैवयोगानें प्राप्त होतात असें निश्चयानें जाणणारा पुरुष, सहजप्राप्त कर्मांचा बोजा न वाटूं देतां तीं करतो पण कशांतच आसक्त होत नाहीं. ॥४॥

चिन्तया जायते दुःखं नान्यथेहेति निश्चयी ।
तया हीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितस्पृहः ॥५॥

चिंतेमुळें संसारदुःख निर्माण होतें हें ज्यानें स्वतःवर ठसवून घेतलें आहे त्याला कशाचीच इच्छा राहात नाहीं व तो चिंतारहित, सुखी व शांत असतो. ॥५॥

नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिति निश्चयी ।
कैवल्यं इव संप्राप्तो न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥६॥

मी शरीर नाहीं, हा देह माझा नाहीं, मी ज्ञानस्वरुप बोधरुप-साक्षी आहें,असा बोध आत्मगत झालेला पुरुष केलेल्या व न केलेल्या कर्मांचें स्मरण करीत नाहीं---मनांत घोळवत नाहीं, त्यामुळें कैवल्यांतच त्याचा निवास असतो. ॥६॥

आब्रह्मस्तंबपर्यन्तं अहमेवेति निश्चयी ।
निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्वृतः ॥७॥

ब्रह्मापासून गवतापर्यंत सर्वत्र मीच आहें अशी अनुभूति प्राप्त केलेला व सर्व रुपांत सामावलेला संकल्परहित, शुद्धस्वरुप, शांत, लाभालाभरहित पुरुष आत्मानंदांत परिपूर्ण असतो. ॥७॥

नाश्चर्यमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्चयी ।
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किंचिदिव शाम्यति ॥८॥

या आश्चर्यमय विश्वाच्या ठिकाणीं वासनारहित, आत्मबोधास्वरुपांत वावरणाऱ्या पुरुषाला, सर्वत्र हरिरुपाचीच

अनुभूति येत असल्यानें, दुःखरुप अनुभवास न येतां तो शान्तिस्वरुपानेंच असतो. ॥८॥

अध्याय १२

॥ जनक उवाच ॥

कायकृत्यासहः पूर्वं ततो वाग्विस्तरासहः ।

अथ चिन्तासहस्तस्माद् एवमेवाहमास्थितः ॥१॥

जनक म्हणाला,

हे श्रीगुरो ! मी सर्व शारीरिक कर्मांचा त्याग, जप-पाठादि वाणीच्या कर्मांचा त्याग करीत शेवटीं मनांत येणाऱ्या विचारांचाही त्याग करुन साक्षीभावांत राहूं लागल्यानें मी आत्मस्वरुपांत लीन झालों आहें.॥१॥

प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वेन चात्मनः ।
विक्षेपैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥२॥

अदृश्य अशा आत्म्याचें, तो ध्यानाचा विषय होऊं शकत नसतांनाही, शब्द, विचार व रुप यांच्या संवयीनें, त्यांच्या द्वारां ध्यानाची क्रिया करणें हाच विक्षेप-बाधा आहे. त्यामुळें ध्यान

करण्याच्या क्रियेविरहित होऊन, मी स्व-रुपांत स्थिर आहे. ॥२॥

समाध्यासादिविक्षिप्तौ व्यवहारः समाधये ।

एवं विलोक्य नियमं एवमेवाहमास्थितः ॥३॥ ।

जड समाधी साधण्याकरितां मनानें संकल्पाची व इतर योगक्रिया करणें हा नियम, हाच अध्यास आहे व मनाच्या व्यापाराची सहजसमाधीला आवश्यकता नाहीं. त्यामुळें त्या समाधीशिवाय मी आत्मानंदांत आहें. ॥३॥

हेयोपादेयविरहाद् एवं हर्षविषादयोः ।
अभावादद्य हे ब्रह्मन्न् एवमेवाहमास्थितः ॥४॥

हे प्रभो, टाकण्यायोग्य आणि घेण्यायोग्य वस्तूंचा अभाव असल्यानें, अर्थात् आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाल्यानें मला टाकण्यासारखें किंवा घेण्यासारखें कांहीं राहिलें नाहीं व त्यामुळें हर्षविषादही गेले व आतां मी आपल्या स्वरुपांत स्थिर झालों आहें. ॥४॥

आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तस्वीकृतवर्जनं ।
विकल्पं मम वीक्ष्यैतैरेवमेवाहमास्थितः ॥५॥

आश्रमधर्म व त्याचीं फळें, त्यागी संन्याशाचा अनाश्रमीचा दंडधारणादि धर्म व योग्याचा धारणध्यान इत्यादीचा धर्म या विरहित मी आहें. या सर्वांचा मी साक्षी चिद्रूप आहें ॥५॥

कर्मानुष्ठानमज्ञानाद् यथैवोपरमस्तथा ।

बुध्वा सम्यगिदं तत्त्वं एवमेवाहमास्थितः ॥६॥

कामनेमुळें कर्माचें अनुष्ठान करणें किंवा कामनापूर्ति होणार नाहीं हें जाणून तिचा त्याग अज्ञानामुळें होतो, हें नीट ठाऊक असल्यानें मी कर्म करण्याची वा टाकण्याची इच्छा करीत नाहीं व स्वतःच्या नित्यानंदस्वरुपांत स्थिर राहातों. ॥६॥

अचिंत्यं चिंत्यमानोऽपि चिन्तारूपं भजत्यसौ ।

त्यक्त्वा तद्भावनं तस्माद् एवमेवाहमास्थितः ॥७॥

अचिंत्य अशा ब्रह्माचें चिंतन करतांना, मनानें चिंतनाची क्रिया केली जाते म्हणून मनाच्या त्या क्रियेचा -विचाराम्चा त्याग करुन, मी 'स्व'भावांत राहातों ॥७॥

एवमेव कृतं येन स कृतार्थो भवेदसौ ।
एवमेव स्वभावो यः स कृतार्थो भवेदसौ ॥८॥

ज्या पुरुषानें या प्रकारें शरिराच्या व मनाच्या सर्व सर्व क्रियांचा त्याग करुन आपल्या 'स्व' रुपाला जाणलें तोच

कृतार्थ म्हणजेच जीवन्मुक्त होतो. अशा क्रियारहित सहज अवस्थेंत जो राहातो तोच या देहांत असूनही विदेहमुक्ति अनुभवत असतो. ॥८॥

अध्याय १३

॥ जनक उवाच ॥

अकिंचनभवं स्वास्थं कौपीनत्वेऽपि दुर्लभं ।

त्यागादाने विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥१॥

जनक म्हणाला

सर्व विषयांबद्दलच्या आसक्तीचा साक्षी वृत्तीनें जो सहजगत्या त्याग घडला व त्यामुळें चित्ताला जी स्थिरता आली ती भगवीं वस्त्रें धारण करणाऱ्या संन्याशालाही दुर्लभ आहे. त्यामुळें साक्षी वृत्तींत राहून, गृहण वत्यागाची आसक्तीही संपली व मी आत्मानंदांतच उरलों. ॥१॥

कुत्रापि खेदः कायस्य जिह्वा कुत्रापि खेद्यते ।
मनः कुत्रापि तत्त्यक्त्वा पुरुषार्थे स्थितः सुखम् ॥२॥

कुठें कर्मकांडानें शरीर शिणलें आहे, कुठें पाठ-पाठांतरानें वाणीला शीण आला आहे, तर कुठें मनन-चिंतनानें मन मरगळून गेलें आहे हें पाहून या सर्वांचा त्याग करुन मी निर्धारानें आत्मानंदांत राहिलों आहें. ॥२॥

कृतं किमपि नैव स्याद् इति संचिन्त्य तत्त्वतः ।
यदा यत्कर्तुमायाति तत् कृत्वासे यथासुखम् ॥३॥

शरीरादींनीं होणारीं कर्में आत्मा करीत नसतो हें जाणून घेतल्यानें मी सहजप्राप्त कर्में अलिप्त राहून, साक्षीभावानें करुनही मी आपल्या सुख 'स्व'रुपांतच राहातों. ॥३॥

कर्मनैष्कर्म्यनिर्बन्धभावा देहस्थयोगिनः ।
संयोगायोगविरहादहमासे यथासुखम् ॥४॥

ज्याला देहासक्ति आहे त्यालाच कर्म करण्याची अथवा न करण्याचीं बंधनें असतात पण देह राहो किंवा जावो अशा माझ्या अवस्थेमुळें मी सहजसुखांत असतों. ॥४॥

अर्थानर्थौ न मे स्थित्या गत्या न शयनेन वा ।
तिष्ठन् गच्छन् स्वपन् तस्मादहमासे यथासुखम् ॥५॥

लौकिक व्यवहार म्हणजे चालणें, फिरणें, बसणें, उठणें यांपासून अभिमानरहित झाल्यानें मला लाभ अथवा हानि

नाहीं. त्यामुळें मी झोपलेला असो, बसलेला असो वा फिरत असो, या क्रियांमुळें माझी आत्मानंद अवस्था मोडत नाहीं. ॥५॥

स्वपतो नास्ति मे हानिः सिद्धिर्यत्नवतो न वा ।

नाशोल्लासौ विहायास्मदहमासे यथासुखम् ॥६॥

सारीं कर्मे सोडून मी झोपलों तरी माझी कांहीं हानि होत नाहीं, किंवा कर्मे करुन मला कांहीं प्राप्त करण्याची कामना नाहीं. त्यामुळें लाभहानीचा विचारच नसल्यानें मी सहजसुखांत असतों. ॥६॥

सुखादिरूपा नियमं भावेष्वालोक्य भूरिशः ।
शुभाशुभे विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥७॥

निरनिराळ्या परिस्थितींतील सुखांचीं आंदोलनें पाहून, मी सुख व दुःख यांत भेद मानीनासा झाल्यामुळें सुखीआहें. ॥७॥

अध्याय १४

॥ जनक उवाच ॥

प्रकृत्या शून्यचित्तो यः प्रमादाद् भावभावनः ।

निद्रितो बोधित इव क्षीणसंस्मरणो हि सः ॥१॥

जनक म्हणाला

जो पुरुष स्वभावानें शून्यचित्त आहे तो प्रारब्धकर्मानुसार आलेले विषय भोगतो. पण जसा गाढ झोपलेल्या माणसानें, उठवण्यांत आल्यानें, त्या झोपेचा पगडा असतांनाच सांगितलेलें काम करावें, त्याच प्रकारें हानिलाभाचा विचार न करतां अलिप्त व साक्षी राहून तीं कर्मे करतो. ॥१॥

क्व धनानि क्व मित्राणि क्व मे विषयदस्यवः ।

क्व शास्त्रं क्व च विज्ञानं यदा मे गलिता स्पृहा ॥२॥

जनक म्हणतो कीं, शून्यचित्त झाल्यामुळें माझ्या विषयभावना मावळल्या आहेत. पूर्णात्मदर्शी अशा माझी विषयभोगांची इच्छा नष्ट झाल्यानें आतां माझें धन कुठलें ? मित्र कुठलें ? शास्त्रांचा अभ्यास कुठला ? आणि निदिध्यासनादिक कुठें उरलें ? माझी तर कशाबद्दलच आस्थाबुद्धि राहिली नाहीं. ॥२॥

विज्ञाते साक्षिपुरुषे परमात्मनि चेश्वरे ।

नैराश्ये बंधमोक्षे च न चिंता मुक्तये मम ॥३॥

साक्षी पुरुष व परब्रह्म पारमात्म्याचा बोध होऊन साऱ्या आशा मावळल्या, बंधनें गळून पडलीं व मोक्षाचीही कामना शिल्लक राहिली नाहीं. ॥३॥

अंतर्विकल्पशून्यस्य बहिः स्वच्छन्दचारिणः ।

भ्रान्तस्येव दशास्तास्तास्तादृशा एव जानते ॥४॥

विकल्पशून्य अंतःकरणाच्या निभ्रांत पुरुषाच्या अवस्थेंत स्वच्छंदानें वावरणाऱ्या, त्या मुक्त पुरुषाला त्याच मुक्त अवस्थेला पोहोंचलेला मुक्तपुरुषच जाणतो. ॥४॥

अध्याय १५

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

यथातथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ।

आजीवमपि जिज्ञासुः परस्तत्र विमुह्यति ॥१॥

अष्टावक्र म्हणाला

सात्त्विक बुद्धीचा पुरुष थोडयाशा उपदेशानेंच कृतार्थ होतो. पण संसारासक्त, असद्बुद्धीचा पुरुष आयुष्यभर जिज्ञासु असूनही पुन्हा पुन्हा मोह पावतो व मुक्तीला मुकतो. ॥१॥

मोक्षो विषयवैरस्यं बन्धो वैषयिको रसः ।

एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥२॥

विषयांबद्दल वैराग्य म्हणजे मोक्ष व विषयांविषयीं रस-आवड असणें हाच बन्ध आहे, एवढेंच ज्ञान आहे. जसें वाटेल तसें तूं कर. ॥२॥

वाग्मिप्राज्ञानमहोद्योगं जनं मूकजडालसं ।
करोति तत्त्वबोधोऽयमतस्त्यक्तो बुभुक्षभिः ॥३॥

तत्त्वबोधवादविवादकुशल, पंडितालाही मूक व जड, व आळशी वाटण्याइतका, कर्मापासून (शारीरिक व मानसिक) परावृत्त करतो व सहजावस्थेंत ठेवतो, त्यामुळें भोगाभिलाषी लोकांनीं या मार्गाचा त्याग केला आहे. ॥३॥

न त्वं देहो न ते देहो भोक्ता कर्ता न वा भवान् ।
चिद्रूपोऽसि सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं चर ॥४॥

हे जनका ! तूं शरीर नाहींस, भोक्ता नाहींस, किंवा कर्ता नाहींस. तूं निखळ चैतन्य आहेस, यांचा साक्षी आहेस. त्याच निरपेक्ष, साक्षी वृत्तींत राहूनतूं सुखानें राहा. ॥४॥

रागद्वेषौ मनोधर्मौ न मनस्ते कदाचन ।
निर्विकल्पोऽसि बोधात्मा निर्विकारः सुखं चर ॥५॥

राग व द्वेष हे मनाचे धर्म आहेत. तें मन म्हणजे तूं नव्हेस तर विकल्परहित, निर्विकार असा बोधरुप आत्मा तूं आहेस, हें जाणून सुखानें राहा ॥५॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
विज्ञाय निरहंकारो निर्ममस्त्वं सुखी भव ॥६॥

सर्व भूतांमध्यें तो चैतन्यरुप आत्मा आहे व भूतें त्यांत सामावलीं आहेत ह्या बोधानें निरहंकारी व ममतारहित असा तूं सुखी अस. ॥६॥

विश्वं स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सागरे ।
तत्त्वमेव न सन्देहश्चिन्मूर्ते विज्वरो भव ॥७॥

समुद्रावर उठणाऱ्या तरंगाप्रमाणें हें विश्व ज्यावर स्फुरण पावतें तें तूंच आहेस याबद्दल संदेहच नाहीं म्हणून हे चिन्मय ! तूं विगतज्वर हो ॥७॥

श्रद्धस्व तात श्रद्धस्व नात्र मोऽहं कुरुष्व भोः ।
ज्ञानस्वरूपो भगवानात्मा त्वं प्रकृतेः परः ॥८॥

हे सौम्य ! श्रद्धा ठेव, याबद्दल संशय ठेवूं नकोस. श्रद्धा ठेव कीं, तूं ज्ञानस्वरुप, भगवान्, परमात्मा, प्रकृतीहून वेगळा आहेस.

॥८॥

गुणैः संवेष्टितो देहस्तिष्ठत्यायाति याति च ।

आत्मा न गंता नागंता किमेनमनुशोचसि ॥९॥

गुणांनीं लपेटलेलें शरीर जड आहे. तें येतें आणि जातें. आत्मा न जाणारा आहे न येणारा आहे, मग त्या शरीराबद्दल एवढा खेद करण्याचें काय कारण आहे ? ॥९॥

देहस्तिष्ठतु कल्पान्तं गच्छत्वद्यैव वा पुनः ।

क्व वृद्धिः क्व च वा हानिस्तव चिन्मात्ररूपिणः ॥१०॥

तुझा हा देह कल्पांतापर्यंत राहो अथवा या क्षणीं त्याचा नाश होवो, पण तूं चिन्मात्रस्वरुप असल्यानें तुला वृद्धि कुठली व नाश कुठला ? ॥१०॥

त्वय्यनंतमहांभोधौ विश्ववीचिः स्वभावतः ।
उदेतु वास्तमायातु न ते वृद्धिर्नवा क्षतिः ॥११॥

अनंत महासागरावर विश्वरुप तरंग स्वभावतः उत्पन्न होतात व अस्त पावतात. परंतु तुझी (चिन्मय आत्म्याची) न वृद्धि होते न नाश होतो. ॥११॥

तात चिन्मात्ररूपोऽसि न ते भिन्नमिदं जगत् ।

अतः कस्य कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥१२॥

हे तात, तूं चैतन्यस्वरुप आहेस, त्यामुळें तुला कुठल्याही वस्तूचा त्याग वा गृहण करणें शक्य नाहीं कारण हें जगत् तुझ्याहून वेगळें नाहीं. ॥१२॥

एकस्मिन्नव्यये शान्ते चिदाकाशेऽमले त्वयि ।
कुतो जन्म कुतो कर्म कुतोऽहंकार एव च ॥१३॥

हे जनका ! भेदशून्य, अविनाशी, शांत, निर्मल अशा तुझ्या चैतन्याकाशांत न जन्म, न मृत्यु न कुठलें कर्म, न अहंकार शिल्लक असूं शकेल. ॥१३॥

यत्त्वं पश्यसि तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभाससे ।
किं पृथक् भासते स्वर्णात् कटकांगदनूपुरम् ॥१४॥

ज्याप्रमाणें एकाच सोन्यानें घडविलेली बांगडी, बाजूबंद व घुंगरु आकारानें वेगळे वाटले तरी एकाच सोन्याचे आहेत, त्याप्रमाणें तूं जें जें पाहात आहेस त्या त्या ठिकाणीं जरी बाह्य आकार वेगळा दिसला तरी तूंच आहेस: ॥१४॥

अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति संत्यज ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य निःसङ्कल्पः सुखी भव ॥१५॥

हे जनका ! हा तो (परका) आहे, हा मी (माझा) आहे, हा मी (माझा) नव्हे, या भेदबुद्धीचा त्याग करुन मी सर्वरुप आत्माच आहें या निश्चित बोधानें व कामनारहित होऊन सुखी हो. ॥१५॥

तवैवाज्ञानतो विश्वं त्वमेकः परमार्थतः ।
त्वत्तोऽन्यो नास्ति संसारी नासंसारी च कश्चन ॥१६॥

हे शिष्या ! तुझ्याच अज्ञानामुळे हें जग भासतें, व तुझ्याच आत्मज्ञानानें त्याचा नाश होतो. ज्ञानाचा उदय झाल्यावर तूंच एकटा एकच उरतोस; परमार्थतः संसारी व असंसारी हे भेद तुला नाहींत. ॥१६॥

भ्रान्तिमात्रमिदं विश्वं न किंचिदिति निश्चयी ।
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किंचिदिव शाम्यति ॥१७॥

हें जगत् भ्रांतीमुळें दिसत आहे. त्याचें स्वतःचें त्याशिवाय अस्तित्व नाहीं, असा बोध ज्याच्या अनुभूतींत आला तो वासनारहित होऊन, स्फूर्तिमात्र उरुन, शान्तीला प्राप्त होतो. ॥१७॥

एक एव भवांभोधावासीदस्ति भविष्यति ।

न ते बन्धोऽस्ति मोक्षो वा कृत्यकृत्यः सुखं चर ॥१८॥

अष्टावक्र म्हणतो कीं, हे जनका, या संसाररुपी महासागरांत सदा एकटा एक तूंच असंग व साक्षीरुपानें होतास व राहाशील. आतां तुला न कुठला बंध आहे, न कुठला मोक्ष आहे. तूं आतां कृतकृत्य, धन्य झाला आहेस. ॥१८॥

मा सङ्कल्पविकल्पाभ्यां चित्तं क्षोभय चिन्मय।
उपशाम्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्यानन्दविग्रहे ॥१९॥

हे चिन्मय ! संकल्पविकल्पानें तूं आपलें चित्त क्षोभित करुं नकोस तर संकल्पविकल्परहित होऊन आपल्या आनंदस्वरुपांत राहा. ॥१९॥

त्यजैव ध्यानं सर्वत्र मा किंचिद् हृदि धारय।
आत्मा त्वं मुक्त एवासि किं विमृश्य करिष्यसि ॥२०॥

ध्यान करणें ही मनाची क्रिया आहे म्हणून ध्यानाचा व हृदयांत कांहींही प्रतिमा ठेवण्याची क्रिया हेंही ध्यान असल्यानें त्याचाही त्याग कर; आत्मा स्वयमेव मुक्तच असल्यानें तूं विचार करुन काय साधणार आहेस ? ॥२०॥

अध्याय १६

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।

तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणाद् ऋते ॥१॥

अष्टावक्र म्हणाला

हे प्रिय ! अनेक प्रकारांनीं नाना शास्त्रें ऐक वा सांग, परंतु तें सर्व ज्ञान विसरल्याशिवाय तुला शांति मिळणार नाहीं. ॥१॥

भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विज्ञ तथापि ते ।

चित्तं निरस्तसर्वाशमत्यर्थं रोचयिष्यति ॥२॥

हे ज्ञानवान, वाटलें तर तूं भोग भोग, समाधींत राहा किंवा कर्म करीत राहा, पण आत्मज्ञानाच्या प्रभावानें ज्या वेळीं तूं सर्व आशांपासून दूर राहाशील तेव्हांच तुझें चित्त स्वस्थ होऊन तूं सुखावशील. ॥२॥

आयासात्सकलो दुःखी नैनं जानाति कश्चन ।
अनेनैवोपदेशेन धन्यः प्राप्नोति निर्वृतिम् ॥३॥

हे शिष्या ! शरीराच्या निर्वाहा(सुखा)करितां अतिसायास-श्रम केल्यानें सर्व जण दुःखी होतात हें कोणी जाणत नाहीं, म्हणून महापुरुष सहजप्राप्त असेल त्याचा स्वीकार करुन स्वस्थ राहातात. ॥३॥

व्यापारे खिद्यते यस्तु निमेषोन्मेषयोरपि ।

तस्यालस्य धुरीणस्य सुखं नन्यस्य कस्यचित् ॥४॥

जो ज्ञानवान जीवन्मुक्त पुरुष आहे त्याला डोळ्यांच्या पापण्या उघडणें मिटणेंही खेदकारक वाटतें. इतका जो प्रवृत्ति-क्रियांबद्दल आळशांतला आळशी आहे व सर्व व्यवहार-संसारवृत्तींपासून निवृत्त झाला त्यालाच सुखाची प्राप्ति होते, इतर कुणाला नव्हे. ॥४॥

इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तं यदा मनः ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥५॥

हें काम केलें, साधलें, तें केले नाहीं-यशस्वी झालें नाहीं, या मनाच्या वासनाद्वंद्वांतून जो मोकळा झाला त्याला मग धर्म, अर्थ, काम व मोक्षाच्याही इच्छांतून सुटतां येतें. ॥५॥

विरक्तो विषयद्वेष्टा रागी विषयलोलुपः ।

ग्रहमोक्षविहीनस्तु न विरक्तो न रागवान् ॥६॥

जो मुमुक्षु विषयांचा राग करुन त्याग करतो तो विरक्त व जो विषयांवर लोलुप झाला त्याला विषयासक्त म्हणतात, पण जो इच्छारहित होऊन विषयांचा त्याग व भोगाचा विचारच करीत नाहीं तो जीवन्मुक्त असतो. ॥६॥

हेयोपादेयता तावत्संसारविटपांकुरः ।

स्पृहा जीवति यावद् वै निर्विचारदशास्पदम् ॥७॥

जोंपर्यंत तृष्णा आहे तोंपर्यंत संसारवृक्षाला हें घ्यावें तें टाकावें असे अंकुर सतत फुटतच राहातात. साक्षी वृत्तीनें राहाणाऱ्या जीवन्मुक्ताला प्रारब्धवश जें काय होईल त्याचा व जें नष्ट होईल त्याचा हर्षखेद होत नाहीं. ॥७॥

प्रवृत्तौ जायते रागो निर्वृत्तौ द्वेष एव हि ।
निर्द्वन्द्वो बालवद् धीमान् एवमेव व्यवस्थितः ॥८॥

मन विषयांकडे जाऊं लागतांच विषयांबद्दल मोह निर्माण होतो, विषयांचा वीट आल्यावर त्यांच्याबद्दल द्वेष निर्माण होतो. परंतु मुक्त पुरुष रागद्वेषांचा त्याग करून, जें दैवयोगानें प्राप्त होतें त्याचा साक्षीभावानें स्वीकार करीत असल्यानें विकाररहित असतो. ॥८॥

हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजिहासया ।
वीतरागो हि निर्दुःखस्तस्मिन्नपि न खिद्यति ॥९॥

हे शिष्या ! दुःखांच्या अनुभवानें विषयी-संसारी मनुष्य संसाराचा त्याग करण्याची कामना ठेवतो, तसा प्रयत्न करतो. पण ज्याचे सर्व विकार शमले आहेत व त्यामुळें

दुःखताप गेले आहेत तो संसारांत असूनही त्याचा खेद करीत नाहीं. ॥९॥

यस्याभिमानो मोक्षेऽपि देहेऽपि ममता तथा ।
न च ज्ञानी न वा योगी केवलं दुःखभागसौ ॥१०॥

ज्याला मोक्षाची तीव्र हाव आहे, तो मिळवीनच अशी जिद्द आहे व देहाबद्दल तशीच तीव्र ममता आहे तो ज्ञानी व योगी होऊं शकत नाहीं. तो केवळ दुःखाचा वाटेकरी असतो. ॥१०॥

हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।

तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥११॥

हे जनका ! तुला महादेव उपदेश करो कीं विष्णु उपदेश करो अथवा ब्रह्मा उपदेश करो ! जोंपर्यंत तुझ्या मनाच्या सर्व क्रिया थांबून, भूत व भविष्याचा विचार सुटून तूं वर्तमानकाळांत निर्विचार, साक्षी होऊन राहात नाहींस तोंपर्यंत तुला शांतता लाभणार नाहीं. ॥११॥

अध्याय १७

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ।

तृप्तः स्वच्छेन्द्रियो नित्यं एकाकी रमते तु यः ।१॥

अष्टावक्र म्हणाला

आत्मज्ञानाचें फळ त्याच पुरुषाला मिळतें आणि त्याच पुरुषाचा योगाभ्यास सुफलित होतो, ज्यानें विषयवासनांचा त्याग करुन आपलीं इंद्रियें निर्मळ केलीं व 'स्व' मध्येंच जो राहिला आहे. ॥१॥

न कदाचिज्जगत्यस्मिन् तत्त्वज्ञा हन्त खिद्यति ।
यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ।२॥

हे जनका, या संसारांत तत्त्ववित् ज्ञानी कधीं खेदाला प्राप्त होत नाहीं. कारण तो जाणतो कीं, माझ्या एकट्यानेंच हें सर्व विश्व व्यापलें आहे. खेद द्वैतानें होत असतो. अद्वैत असल्यावर खेद कसला ? ॥२॥

न जातु विषयाः केऽपि स्वारामं हर्षयन्त्यमी ।
सल्लकीपल्लवप्रीतमिवेभं निंबपल्लवाः ॥३॥

मधुर रसाच्या सल्लकी नांवाच्या वेलींचा चारा खायला मिळाल्यावर कडू असलेला कडुलिंबाचा पाला हत्ती खात नाहीं

त्याप्रमाणें जो आत्मानंदांत रममाण झाला त्याला विषयांचा आनंद आनंदित करुं शकत नाहीं. ॥३॥

यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासिता ।
अभुक्तेषु निराकांक्षी तदृशो भवदुर्लभः ॥४॥

हे जनका, ज्या पुरुषाला गतकालांत भोगलेल्या भोगांबद्दल आसक्तिपूर्ण स्मरण होत नाहीं किंवा न भोगलेल्या भोगांबद्दल आकांक्षा निर्माण होत नाहीं, परंतु जो आपल्या आत्म्यांतच तृप्त आहे असा पुरुष संसारसागरांत विरळाच असतो. ॥४॥

बुभुक्षुरिह संसारे मुमुक्षुरपि दृश्यते ।
भोगमोक्षनिराकांक्षी विरलो हि महाशयः ॥५॥

या जगांत मुमुक्षु-आकांक्षा करणारे अनेक प्रकारचे पाहायला मिळतात परंतु भोग आणि मोक्ष यांच्या आकांक्षारहित आणि परब्रह्माच्या बाबतींत कामनारहित स्थित असा पुरुष क्वचितच सांपडतो. ॥५॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते मरणे तथा ।
कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयता न हि ॥६॥

हे शिष्या, जगांत असा पुरुष दुर्लभ आहे कीं जो धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष, तसाच जगणें आणि मरणें, या सर्वांबद्दल उदासीन----कामनारहित असा आहे. ॥६॥

वांछा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च स्थितौ ।
यथा जीविकया तस्माद् धन्य आस्ते यथा सुखम् ॥७॥

विश्वाचा लय व्हावा अशी इच्छा ज्या ज्ञानी पुरुषाला नाहीं किंवा विश्व स्थिर राहिल्याबद्दल ज्याला राग नाहीं, अर्थात् प्रपंच राहो वा नष्ट होवो, याबद्दल जो उदासीन आहे व यथाप्राप्त आजीविकेद्वारा संतुष्ट राहात असतो तो धन्य होय. ॥७॥

कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृती ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्अश्नन्नस्ते यथा सुखम् ॥८॥

मी अद्वैत आत्मज्ञानानें कृतार्थ झालों आहें अशीही जाणीव ज्या पुरुषाला शिवत नाहीं व बाह्य इंद्रियांचें पाहाणें, ऐकणें, स्पर्श करणें, वास घेणें, खाणें इत्यादि व्यवहार तो सामान्य संसारी माणसाप्रमानें करीत असला तरी आत्मवृत्तीचा भंग--व साक्षी अवस्था सुटणें या गोष्टी होत नाहींत. ॥८॥

शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकलानीन्द्रियाणि च ।

न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥९॥

ज्या पुरुषाचा संसारसागर क्षीण झाला आहे, त्याला विषयांची इच्छाही होत नाहीं किंवा विरक्त होण्याचीही इच्छा होत नाहीं. त्या ज्ञानी पुरुषाचें मन, शरीर व इंद्रियें बालकाप्रमाणें किंवा उन्मत्ताप्रमाणें व्यापारशून्य होतात व त्याच्या शरिराची हालचालही उद्दशहीन व वृथाच होत असते ॥९॥

न जगर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति ।
अहो परदशा क्वापि वर्तते मुक्तचेतसः ॥१०॥

ज्ञानी पुरुष सामान्य माणसाप्रमाणें बाह्य विषयांकडे डोळे उघडून जागा राहात नाहीं. कारण त्याला बाह्य विषय न दिसतां परब्रह्मच दिसतें. तसाच तो डोळे बंद करुन झोपतही नाहीं. कारण झोपलेल्याची बाह्य विषयांची जाणीव संपते पण ज्ञानी पुरुषाचें अनुसंधान झोपेंतही सुटत नाहीं, आणि त्यामुळें ज्ञानी पुरुष केवढी मुक्तदशा अनुभवतो तें आश्चर्यजनक आहे ॥१०॥

सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः ।

समस्तवासना मुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥११॥

सर्व वासना गळून पडल्यानें, निर्मळ , प्रसन्न व शांत झालेला जीवन्मुक्त सर्व अवस्थांत एकरस ब्रह्मरुपानें सर्वत्र प्रकाशमान होतो. ॥११॥

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्न् अश्नन् गृण्हन् वदन् व्रजन् ।
ईहितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥१२॥

सर्वत्र पाहातांना, ऐकतांना, स्पर्श करतांना, वास घेतांना, खातांना, घेतांना, बोलतांना, चालतांनाही ज्ञानी इच्छाद्वेषरहित असतो. कारण त्याची ब्रह्मानंदीं टाळी लागलेली असते. ॥१२॥

न निन्दति न च स्तौति न हृष्यति न कुप्यति ।
न ददाति न गृण्हाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥१३॥

मुक्त पुरुष कोणाची निंदा करीत नाहीं, कोणाची स्तुतीही करीत नाहीं, हर्षही पावत नाहीं व रागावतही नाहीं, कुणाला कांहीं देत नाहीं, कुणाकडून घेत नाहीं; तो सर्वत्र रसहीन-आसक्तिहीन वृत्तीनें असतो ॥१३॥

सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितं ।
अविह्वलमनाः स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥१४॥

कामुक स्त्रियांना पाहून वा मृत्यु जवळ उभा ठाकला असतां ज्याचें मन कासावीस होत नाहीं तोच मुक्त पुरुष होय. ॥१४॥

सुखे दुःखे नरे नार्यां संपत्सु विपत्सु च ।

विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥१५॥

ज्याचें चित्त सुखांत आणि दुःखांत, संपर्कांत आलेल्या स्त्रीपुरुषाबद्दल, संपत् आणि विपत् कालांत समतोल राहातें त्या धीर पुरुषालाचा जीवन्मुक्त म्हणतात. ॥१५॥

न हिंसा नैव कारुण्यं नौद्धत्यं न च दीनता ।
नाश्चर्यं नैव च क्षोभः क्षीणसंसरणे नरे ॥१६॥

जीवन्मुक्त पुरुष कोणाची हिंसा करीत नाहीं तसेंच कोणावर दया करण्याकरितां हपापत नाहीं. तो कुणाशीं उर्मटपणानें वागणार नाहीं तसाच कोणापुढें दीन होणार नाहीं. त्याला कशाचें आश्चर्य वाटत नाहीं तसाच कशानें त्याला क्षोभ-राग येत नाहीं. ॥१६॥

न मुक्तो विषयद्वेष्टा न वा विषयलोलुपः ।
असंसक्तमना नित्यं प्राप्ताप्राप्तमुपाश्नुते ॥१७॥

जीवन्मुक्त पुरुष विषयांचा द्वेष करीत नाहीं तसाच तो विषयलोलुपही असत नाहीं. प्रारब्धवशात् जें प्राप्त होतें वा अप्राप्त असतें त्या परिस्थितीचा तो आसक्तिरहित बिनतक्रार स्वीकार करतो. ॥१७॥

समाधानसमाधानहिताहितविकल्पनाः ।

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥१८॥

कुठल्या गोष्टीच्या प्राप्तीनें समाधान होणें, न मिळण्यानें असंतोष होणें, हें हिताचें आहे, हें नुकसानकारक आहे अशा विकल्पना शून्यचित्त पुरुष जाणत नाहीं. तो कैवल्यांत स्थित असतो. ॥१८॥

निर्ममो निरहंकारो न किंचिदिति निश्चितः ।
अन्तर्गलितसर्वाशः कुर्वन्नपि करोति न ॥१९॥

हे जनका ! अंतरंगांतील सर्व आशा-ममता-अहंकार गळून पडल्यानें जो केवळ अस्तित्वमात्र उरला आहे, तो सर्व करुनही त्यांत लिप्त होत नाहीं. ॥१९॥

मनःप्रकाशसंमोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः ।
दशां कामपि संप्राप्तो भवेद् गलितमानसः ॥२०॥

हे जनका ! मनाच्या प्रकाशांत विचारलहरी उत्पन्न झाल्यानें निर्माण होणारा मोह, कल्पना-स्वप्नें, मनोराज्यें व जडता या सर्व गोष्टी-मनाचे सर्व व्यापारच गळून पडल्यानें व मनाचें अस्तित्वच गेल्यानें जीवन्मुक्त सदा अनिर्वचनीय अशा दशेंत राहात असतो. ॥२०॥

अध्याय १८

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

यस्य बोधोदये तावत्स्वप्नवद् भवति भ्रमः ।

तस्मै सुखैकरूपाय नमः शान्ताय तेजसे ॥१॥

जो आत्मा शान्तरुप आहे, ज्याच्यांत संकल्प-विकल्प उत्पन्न होत नाहींत आणि जो सुखरुप आणि प्रकाशस्वरुप आहे, ज्याच्या स्वरुपाचें ज्ञान होतांच जगद्भ्रम स्वप्नाप्रमाणें मिथ्या होऊं लागतो, त्या आत्मस्वरुपाला नमस्कार असो. ॥१॥

अर्जयित्वाखिलान् अर्थान् भोगानाप्नोति पुष्कलान् ।

न हि सर्वपरित्याजमन्तरेण सुखी भवेत् ॥२॥

सर्व तऱ्हेची व तऱ्हेनें संपत्ति मिळवून मनुष्याला खूप उपभोग मिळतात. पण या सर्वांचा त्याग केल्याशिवाय व त्यांच्याबद्दलची वासना नाहींशी झाल्याशिवाय मनुष्य सुखी होऊं शकत नाहीं. ॥२॥

कर्तव्यदुःखमार्तण्डज्वालादग्धान्तरात्मनः ।
कुतः प्रशमपीयूषधारासारमृते सुखम् ॥३॥

कर्तव्यजन्य दुःखरुपी सूर्याच्या ज्वालांनीं ज्याचें मन भस्म झालें आहे त्याला शान्तिरुपी अमृतधारेच्या वृष्टीशिवाय सुख कसें मिळणार ? ॥३॥

भवोऽयं भावनामात्रो न किंचित् परमर्थतः ।
नास्त्यभावः स्वभावनां भावाभावविभाविनाम् ॥४॥

हे जनक ! हें जगत् संकल्पमात्र आहे. परमार्थ दृष्टीनें आत्म्याशिवाय कुठलीच गोष्ट सत्यरुप नाहीं. संसार असत्य आहे. जो असत्यरुप संसार आहे तो कधींच सत्य होत नाहीं व जो आत्मा सत्यरुपच आहे तो कधीं असत्य-नश्वर होत नाहीं. ॥४॥

न दूरं न च संकोचाल्लब्धमेवात्मनः पदं ।

निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरंजनम् ॥५॥

आत्मा सर्वांना सर्वांत जवळचा आहे. तो कुणापासूनही दूर नाहीं तो मनाच्या कल्पनेपलीकडचा, कल्पनेंत न मावणारा, आयासानें प्राप्त न होणारा ---आयास सुटतांच प्राप्त होऊं शकणारा, निर्विकार व दुःखरहित आणि उपाधिरहित सदैव एकरस आहे. ॥५॥

व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः ।
वीतशोका विराजन्ते निरावरणदृष्टयः ॥६॥

जीवनांतील सारे मोह, आसक्ति विरुन गेलेला, दुःखरहित, विकारांच्या अभावानें दृष्टि निर्मळ झालेला ज्ञानी पुरुष 'स्व' रुपानें जगांत शोभून दिसतो. ॥६॥

समस्तं कल्पनामात्रमात्मा मुक्तः सनातनः ।
इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ॥७॥

सर्व जगत् कल्पनामात्र आहे. आत्मा हा सनातन व मुक्त आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन ज्ञानी पुरुष लहान बालकाप्रमाणें बागडत असतो. ॥७॥

आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावौ च कल्पितौ ।
निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते च करोति किम् ॥८॥

जीवात्मा ब्रह्म आहे, भाव-अभाव कल्पित आहेत हें पक्कें अनुभवाला आल्यानें कसलीच कामना उरली नाहीं. त्यामुळें कुणाला कांहीं सांगावें किंवा कांहीं करावें असें ज्ञानी पुरुषाला कांहीं उरत नाहीं. ॥८॥

अयं सोऽहमयं नाहं इति क्षीणा विकल्पना ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य योगिनः ॥९॥

सर्वत्र आत्मरुप कोंदाटलें आहे या अनुभूतीनें तें ब्रह्म मी आहें, हें जग मी नाहीं अशा विकल्पना गळून पडल्यानंतर ज्ञानी

आंत भरलेल्या अपार आनंदानें व तो व्यक्त करणें शक्य नसल्यानें मौनावस्थेंत असतो. ॥९॥

न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नातिबोधो न मूढता ।
न सुखं न च वा दुःखं उपशान्तस्य योगिनः ॥१०॥

संकल्परहित, समचित्त-साक्षीभावानें असलेल्या योग्याला संशय-विक्षेप, एखाद्याच विषयाची एकाग्रता, एखाद्या गोष्टीचा खोल विचार, मूर्खता, सुख या दुःख यांपैकीं कांहींच उरत नाहीं. तो आत्मानंदांतच मग्न असतो. ॥१०॥

स्वाराज्ये भैक्षवृत्तौ च लाभालाभे जने वने ।
निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥११॥

राज्याधिकारी असण्यांत, भिक्षावृत्तीनें राहाण्यांत, लाभहानि होण्यांत, मनुष्यसमूहांत किंवा निर्जन वनांत राहाण्यांत विकल्परहित झालेल्या योग्याला कांहीं विशेषता वाटत नाहीं-- सगळीकडे समतोल वृत्तीनें राहातो. ॥११॥

क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ।
इदं कृतमिदं नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य योगिनः ॥१२॥

अष्टावक्र म्हणतो कीं, स्थिरचित्त झालेल्या योग्याला धर्म, काम, अर्थ यांचें कांही प्रयोजन राहात नाहीं; व हें काम मी केलें

आहे किंवा हें करणार आहें अशा प्रकारचें द्वंद्व गेल्यानें जीवन्मुक्त योगी निरामय राहातो. ॥१२॥

कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रंजना ।
यथा जीवनमेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥१३॥

जीवन्मुक्त पुरुषाची कुठलीच क्रिया स्वतःच्या संकल्पानें होत नाहीं आणि त्याला करण्यायोग्य कर्म शिल्लक नसतें; कारण त्याला कशाचाच मोह नसतो आणि हेतु व आसक्तीशिवाय कुठलेंच कर्म होऊं शकत नाहीं. त्याची शरीरयात्रा प्रारब्धवश चालू असते. ॥१३॥

क्व मोहः क्व च वा विश्वं क्व तद् ध्यानं क्व मुक्तता ।
सर्वसंकल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥१४॥

जीवन्मुक्ताचे सर्व संकल्प नष्ट झालेले असतात. त्यामुळें त्याला कसला मोह नसतो. त्यामुळें त्याच्या दृष्टीला संसार अनुभवाला न येतां ब्रह्मच अनुभवाला येतें. त्याला ध्यानाची वा मुक्तीचीही इच्छा नसते. कारण त्याच्या मनाला कसलें स्फुरण होत नसल्यानें तो आत्मानंदांतच मग्न असतो. ॥१४॥

येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै ।

निर्वासनः किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥१५॥

मुक्त पुरुषाला सर्वत्र ब्रह्मानुभव येत असल्यानें हें विश्व पाहूनही त्याला तें जग न दिसतां ब्रह्मरुपच दिसतें. त्यामुळें निर्वासन झालेला मुक्त पुरुष जग पाहात असूनही पाहात नाहीं. ॥१५॥

येन दृष्टं परं ब्रह्म सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ।
किं चिन्तयति निश्चिन्तो द्वितीयं यो न पश्यति ॥१६॥

ज्यानें ब्रह्माला पाहिलें तो तें ब्रह्म मी आहें असें चिंतन करतो. पण जो स्वतःच ब्रह्म होऊन सर्वत्र ब्रह्मानुभव घेत आहे, जो ब्रह्माशिवाय कांहीं पाहात नाहीं, तो कशाचें चिंतन करणार ? ॥१६॥

दृष्टो येनात्मविक्षेपो निरोधं कुरुते त्वसौ ।

उदारस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् ॥१७॥

जो स्वतःमध्यें विक्षेप-संशय पाहातो, तोच चित्ताचे हे संशय-विक्षेप जावेत म्हणून चित्तनिरोधाचा प्रयत्न करतो. पण ज्याचे सर्व संशय-विक्षेप आत्मानुभवानें मावळले आहेत, विक्षेप-संशय घ्यायला मनच शिल्लक उरलें नाहीं तो कशाचा निरोध करणार ? ॥१७॥

धीरो लोकविपर्यस्तो वर्तमानोऽपि लोकवत् ।
नो समाधिं न विक्षेपं न लोपं स्वस्य पश्यति ॥१८॥

ज्ञानी पुरुष संशय-विक्षेपरहित होऊन इतर लोकांप्रमाणेंच त्यांच्यांत वावरत असतो. पण त्यांच्यांत अलिप्तपणें राहून तो स्वतःत कुठला विक्षेप-संशय, समाधि किंवा बंधन यांचा अनुभव घेत नाहीं. ॥१८॥

भावाभावविहीनो यस्तृप्तो निर्वासनो बुधः ।
नैव किंचित्कृतं तेन लोकदृष्ट्या विकुर्वता ॥१९॥

ज्ञानी मनुष्य स्वतः आत्मानंदांत तृप्त असतो. लोकदृष्टीनें तो कांहीं करतांना दिसला तरी त्या करण्यामागें कांहीं करावें किंवा कांहीं करुं नये अशी कामना नसल्यानें, वासना नसल्यानें, त्यानें कांहीं केलें तरी तें न केल्यासारखेंच असतें. ॥१९॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वा तिष्ठते सुखम् ॥२०॥

जेव्हां एखादें कर्म करायला येऊन ठेपतें तेव्हां ज्ञानी मनुष्य तें कुरकुर न करतां संतोषानें करतो. सहजसमाधींत असणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचा प्रवृत्ति वा निवृत्तीचा कसलाच आग्रह नसतो. ॥२०॥

निर्वासनो निरालंबः स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।

क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥२१॥

वासनारहित, निरालंब, स्वच्छंद, बंधनरहित असा ज्ञानी पुरुष प्रारब्धानुसार, सुकलेलें पान जसें वाऱ्यानें स्वतःच्या इच्छेशिवाय, प्रयत्नाशिवाय उडत जातें तसा संसारांत राहात असतो. ॥२१॥

असंसारस्य तु क्वापि न हर्षो न विषादिता ।
स शीतलहमना नित्यं विदेह इव राजये ॥२२॥

ज्ञानी माणसाल कधीं हर्ष होत नाहीं, कधीं खेद वाटत नाहीं. तो शांत मनानें विदेह स्थितींत असतो. ॥२२॥

कुत्रापि न जिहासास्ति नाशो वापि न कुत्रचित् ।
आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः ॥२३॥

आत्म्यामध्यें रममाण झालेल्या, शांत व निर्मल चित्ताच्या ज्ञानी पुरुषाला कांहीं टाकण्यासारखें नसतें वा कसलीही आशा नसते. ॥२३॥

प्रकृत्या शून्यचित्तस्य कुर्वतोऽस्य यदृच्छया ।
प्राकृतस्येव धीरस्य न मानो नावमानता ॥२४॥

स्वभावतः ज्याचें चित्त शून्यावस्थेंत आहे तो सामान्य संसारी माणसासारखा वागतांना दिसला तरी त्याला कशानें मान वाटत नाहीं वा अपमान वाटत नाहीं. ॥२४॥

कृतं देहेन कर्मेदं न मया शुद्धरूपिणा ।
इति चिन्तानुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति न ॥२५॥

होणारी कर्मे देहाकडून होतात, शुद्धरुप अशा माझ्या आत्म्यानें तीं केलीं नाहींत असें जो अनुभवतो तो ज्ञानी पुरुष कर्मे करुनही तीं करीत नाहीं. ॥२५॥

अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि बालिशः ।
जीवन्मुक्तः सुखी श्रीमान् संसरन्नपि शोभते ॥२६॥

कुठलेंही कर्म करण्याचा आग्रह नसलेला जीवन्मुक्त सहजप्राप्त कर्मे करीत असतो पण त्यांत बालिशपणा नसतो. त्यामुळें सांसारिक कर्मे करुनही त्यांत लिप्त न झाल्यानें त्याची वृत्ति सदा प्रसन्न राहाते. ॥२६॥

नाविचारसुश्रान्तो धीरो विश्रान्तिमागतः ।
न कल्पते न जाति न शृणोति न पश्यति ॥२७॥

नाना विचाररहित ज्ञानी मनुष्य अंतरांत परम शांति अनुभवीत असतो. त्यामुळें संकल्पादि मनाचे व्यापार, बुद्धीचे व्यापार व इंद्रियांचे व्यापार तो करीत नाहीं. ॥२७॥

असमाधेरविक्षेपान् न मुमुक्षुर्न चेतरः ।
निश्चित्य कल्पितं पश्यन् ब्रह्मैवास्ते महाशयः ॥२८॥

ज्ञानी माणसाला विक्षेपच नसल्यानें विक्षेपनिवृत्तीकरितां त्याला समाधीचा प्रयत्न करावा लागत नाहीं. द्वैतभ्रम नष्ट झाल्यानें त्याला कुठलाही बंध असत नाहीं. हें सर्व जगत् कल्पित आहे हें जाणून तो निर्विकार चित्तदशेंत असतो. ॥२८॥

यस्यान्तः स्यादहंकारो न करोति करोति सः ।

निरहंकारधीरेण न किंचिदकृतं कृतम् ॥२९॥

जो मनुष्य अहंकाररहित झाला तो लोकदृष्टीनें कर्म करीत नाहीं किंवा करतो असें वाटलें तरी कर्तृत्वाचा अहंभावाच नाहींसा झाल्यानें, त्याला संकल्पविकल्पांचे स्फुरण होत नाहीं. ॥२९॥

नोद्विग्नं न च सन्तुष्टमकर्तृ स्पन्दवर्जितं ।
निराशं गतसन्देहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥३०॥

जीवन्मुक्तांचें चित्त कर्तृत्वरहित, संकल्पविकल्पविरहित, आशारहित व संदेहमुक्त असल्यानें त्याला कशाचा खेद होत नाहीं किंवा कशानें तो संतोष पावत नाहीं. ॥३०॥

निर्ध्यातुं चेष्टितुं वापि यच्चित्तं न प्रवर्तते ।
निर्निमित्तमिदं किंतु निर्ध्यायेति विचेष्टते ॥३१॥

ज्ञान्याचें चित्त संकल्प-विकल्परुप चाळे (चेष्टितें) करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, कारण चित्ताची निर्मळ व निश्चल अवस्था झाल्यानें तें 'स्व' रुपांत लीन होतें. ॥३१॥

तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मन्दः प्राप्नोति मूढतां ।
अथवा याति संकोचममूढः कोऽपि मूढवत् ॥३२॥

मन्द पुरुष तत् आणि त्वं पदांचे कल्पितभेद श्रुतींच्या उपनिषद् ग्रंथांतून ऐकून संशय आणि विपरीतपणामुळें मूढतेला प्रा होतो आणि तत् आणि त्वं पदांचा अभेद अर्थ समजण्याकरितां समाधी लावतो. परंतु हजारोंतला कुणी एखादाच अंतराम्त शांतचित्त व संशय-विकल्परहित होऊन बाहेरचा व्यवहार वेडयासारखा करतो. ॥३२॥

एकाग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भृशं ।
धीराः कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तवत्स्वपदे स्थिताः ॥३३॥

अज्ञानी माणसें चित्ताचा निरोध करुन एकाग्रतेचा खूप अभ्यास करतात परंतु ज्ञानी पुरुष गतकालांतील कर्मांचा अथवा भविष्यकाळांतील संकल्पांचा विचार न करतां वर्तमानकाळांत राहून आपल्या 'स्व' रुपांत लीन असतात. ॥३३॥

अप्रयत्नात् प्रयत्नाद् वा मूढो नाप्नोति निर्वृतिं ।

तत्त्वनिश्चयमात्रेण प्राज्ञो भवति निर्वृतः ॥३४॥

अज्ञानी पुरुश चित्तनिरोधानें अथवा कर्मानुष्ठानानें परमानंदाला प्राप्त होत नाहीं. ज्ञानी पुरुष तत्त्वाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन निश्चिंत असल्यानें असा कांहीं प्रयत्न न करतांच कृतार्थ होतो. ॥३४॥

शुद्धं बुद्धं प्रियं पूर्णं निष्प्रपंचं निरामयं ।
आत्मानं तं न जानन्ति तत्राभ्यासपरा जनाः ॥३५॥

संसारपरायण सामान्यजन त्या शुद्ध, बोधरुप, प्रिय, पूर्ण असलेल्या, क्रियारहित व दुःखरहित अशा आत्मरुपाला जाणत नाहींत. ॥३५॥

नाप्नोति कर्मणा मोक्षं विमूढोऽभ्यासरूपिणा ।
धन्यो विज्ञानमात्रेण मुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः ॥३६॥

अज्ञानी अभ्यासरुपी कर्मांनीं मोक्ष मिळूं शकत नाहीं. मनाच्या व शरीराच्या क्रियारहित होऊन भाग्यवान सत्पुरुष आत्म्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवानेंच मुक्तावस्थेंत राहातो. ॥३६॥

मूढो नाप्नोति तद् ब्रह्म यतोभवितुमिच्छति ।

अनिच्छन्नपि धीरो हि परब्रह्मस्वरूपभाक् ॥३७॥

अज्ञानी ब्रह्म होण्याची इच्छा करतो. पण कसलीही इच्छा-आशा करणें हेंच त्याच्या ब्रह्म होण्याच्या आड येतें. पण ज्ञानी पुरुष इच्छारहित झाल्यानें, प्रयत्न-क्रियारहित झाल्यानें ब्रह्म होण्याचा प्रयत्न न करतांही ब्रह्मस्वरुप होतो. ॥३७॥

निराधारा ग्रहव्यग्रा मूढाः संसारपोषकाः ।

एतस्यानर्थमूलस्य मूलच्छेदः कृतो बुधैः ॥३८॥

'स्व'चा अनुभव अथवा अनुभवी गुरुचा आधार नसलेला अज्ञानी स्वतःचे पूर्वग्रह, समजुती यांत गुरफटून जें कर्मकाण्ड करुं जातो त्यानें संसारालाच पोषण मिळतें. पण ज्ञानी पुरुष या अनर्थाचें मूळ असलेल्या पूर्वग्रहांच्या समजुतींच्या जाळ्यांत न अडकतां, साक्षीवृत्तीनें असल्यामुळें सर्वांपासून अलिप्त राहून ब्रह्म अनुभवतो. ॥३८॥

न शान्तिं लभते मूढो यतः शमितुमिच्छति ।
धीरस्तत्त्वं विनिश्चित्य सर्वदा शान्तमानसः ॥३९॥

मन शांत व्हावें या इच्छेनें अज्ञानी मनुष्य नाना प्रयत्न, विचार व कर्मे करतो. इच्छा व प्रयत्न हींच निर्विचार अवस्थेला बाधक झाल्यानें त्याला शांति मिळत नाहीं. पण ज्ञानी पुरुष सर्व प्रयत्न व विचार सोडून साक्षी व तटस्थ भावानें वागत असल्यानें त्याला शांतता सहज प्राप्त होते. ॥३९॥

क्वात्मनो दर्शनं तस्य यद् दृष्टमवलंबते ।

धीरास्तं तं न पश्यन्ति पश्यन्त्यात्मानमव्ययम् ॥४०॥

दृश्य वस्तूंशीं समरस होऊन जो विचारधारेंत अडकतो व 'स्व' ला विसरुन विषय-विकारांत गुंतत जातो त्याला आत्मदर्शन कुठलें ? परंतु ज्ञानी पुरुष आत्मस्वरुपांत रममाण होऊन आत्मस्वरुपाचें अखंड दर्शन घेत असल्यानें त्याला बाह्य जगांतील गोष्टी न दिसतां सर्वत्र हरीच दिसूं लागतो. ॥४०॥

क्व निरोधो विमूढस्य यो निर्बन्धं करोति वै ।
स्वारामस्यैव धीरस्य सर्वदासावकृत्रिमः ॥४१॥

जो मनावर नाना बंधनें टाकून मनाचा निरोध करण्याचा यत्न करतो, तो प्रयत्नच त्याच्या मनाला भरकटवून टाकीत असल्यानें त्याला चित्ताची समता प्राप्त होत नाहीं. पण ज्ञानी मनुष्य चित्ताच्या निरोधाचा प्रयत्नच न करतां जें जसें आहे तें तसें-लिप्त न होतां पाहातो, त्यामुळें त्याचें चित्त अडोल राहातें. ॥४१॥

भावस्य भावकः कश्चिन् न किंचिद् भावकोपरः ।

उभयाभावकः कश्चिद् एवमेव निराकुलः ॥४२॥

कुणी प्रपंचाला भावरुप असल्यानें सत्य समजतो तर कुणी प्रपंचाला शून्यरुप मानतो. पण संसाराला भाव-अभावरुप न पाहातां जो सर्वत्र फक्त आत्मरुपच पाहातो तो शांतचित्त असतो. ॥४२॥

शुद्धमद्वयमात्मानं भावयन्ति कुबुद्धयः ।
न तु जानन्ति संमोहाद्यावज्जीवमनिर्वृताः ॥४३॥

कुबुद्धीचा पुरुष शुद्ध, अद्वैत आत्म्याला विकारी विचारांच्या द्वारां पाहूं बघतो पण मनाचे मोहमत्सरादि विकार व चलनवलन गेलेलें नसल्यानें जन्मभराच्या प्रयत्नानेंही त्याला आत्मरुपाचा अनुभव येत नाही. ॥४३॥

मुमुक्षोर्बुद्धिरालंबमन्तरेण न विद्यते ।
निरालंबैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा ॥४४॥

मुमुक्षु पुरुषाची बुद्धि सतत कशांत ना कशांत गुंतविल्याशिवाय, वासनेशिवाय राहूं शकत नाहीं. पण मुक्त पुरुषाची बुद्धि कशाचीच इच्छा करीत नसल्यानें मोकळी व स्वच्छ राहाते. ॥४४॥

विषयद्वीपिनो वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः ।
विशन्ति झटिति क्रोडं निरोधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

मुमुक्षु मनुष्य विषयरुपी वाघाला पाहून भयभीत होतो व चित्तवृत्ति एकाग्र व्हावी म्हणून पर्वतगुहांत जाऊन राहातो. त्यानें त्याच्या चित्तवृत्ति एकान्तांत असूनही सर्वत्र फिरत असतात. पण मुक्त पुरुष विषयरुपी वाघ हे खोटे आहेत हें जाणून त्यांना भीत नाहीं. ॥४५॥

निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तूष्णीं विषयदन्तिनः ।
पलायन्ते न शक्तास्ते सेवन्ते कृतचाटवः ॥४६॥

मुक्तपुरुषरुपी सिंहाला पाहून वासनाग्रस्त, चूपचाप पळून जातात. संसारी माणसें अशा ईश्वरी कृपा लाभलेल्या, वासनारहित सत्पुरुषाची स्वतः येऊन सेवा करतात. ॥४६॥

न मुक्तिकारिकां धत्ते निःशङ्को युक्तमानसः ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्नास्ते यथासुखम् ॥४७॥

संशयरहित समतोल मनाचा ज्ञानी, यमनियमादिकांच्या कर्मकाण्डाचा आग्रह न धरतां सहजप्राप्त पाहाणें, ऐकणें, स्पर्श करणें, वास घेणें, खाणें इत्यादि कर्मे अलिप्तपणें करतो. ॥४७॥

वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निराकुलः ।

नैवाचारमनाचारमौदास्यं वा प्रपश्यति ॥४८॥

चिदात्म्याच्या नुसत्या श्रवनानेंच, चिदात्म्याचें नांव ऐकतांच, ज्याची अखंडित शुद्धबुद्धि झाली आहे तो ज्ञानी आत्मरुपांतच स्थिर राहातो. तो मुक्त पुरुष मग आचार-अनाचार, शुभ-अशुभ यांच्या जंजाळांत पडत नाहीं. ॥४८॥

यदा यत्कर्तुमायाति तदा तत्कुरुते ऋजुः ।
शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बालवत् ॥४९॥

जेव्हां जें कुठलें शुभ अथवा अशुभ कर्म, ज्ञानी पुरुषाच्या दैववशात् वाटयाला येतें तेव्हां कसलाही आग्रह-तक्रा-न करतां तें तो सहज करतो. कारण त्याचे सर्व व्यवहार एखाद्या बालकाप्रमाणें कुठल्याही हेतूनें होत नाहींत. ॥४९॥

स्वातंत्र्यात्सुखमाप्नोति स्वातंत्र्याल्लभते परं ।
स्वातंत्र्यान्निर्वृतिं गच्छेत्स्वातंत्र्यात् परमं पदम् ॥५०॥

मनाचीं सर्व बंधनें तुटून मन पूर्ण विकार व विचाररहित झाल्यानें स्वतंत्र झालें. त्यामुळें ज्ञानी माणसाला आपोआप सुख मिळतें. कारण दुःख निर्माण करायला मनावर कसलाही ताण नसतो. त्यामुळें तो परम अनुभवाला प्राप्त होतो. प्रत्यक्ष ज्ञान अनुभवाला येतें, नित्य सुख वाटयाला येतें व तो परमपदाला पोहोंचतो. ॥५०॥

अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा ।

तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥५१॥

जेव्हां पुरुषाला आपल्या आत्म्याचें अकर्तेपण, अभोक्तेपण प्रत्यक्ष आत्मदर्शनानें अनुभवास येतें तेव्हां त्याच्या चित्ताच्या सर्व वृत्ती क्षीण होतात. ॥५१॥

उच्छृंखलाप्यकृतिका स्थितिर्धीरस्य राजते ।
न तु सस्पृहचित्तस्य शान्तिर्मूढस्य कृत्रिमा ॥५२॥

ज्ञान्याचें एखाद्या बालकासारखें उच्छृंखल-तापट वागणें शोभून दिसतें पण कामनांनीं भरलेल्या माणसानें कांहीं हेतु बाळगून पाळलेली शांतता शोभादायक नसते. ॥५२॥

विलसन्ति महाभोगैर्विशन्ति गिरिगह्वरान् ।

निरस्तकल्पना धीरा अबद्धा मुक्तबुद्धयः ॥५३॥

कल्पनारहित, बंधनरहित, मुक्तबुद्धीचा ज्ञानी कधीं प्रारब्धवशात् ऐश्वर्ययुक्त भोगांत विलास करतो तर कधीं निर्जन गिरिगव्हरांत राहातो. ॥५३॥

श्रोत्रियं देवतां तीर्थमङ्गनां भूपतिं प्रियं ।
दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि हृदि वासना ॥५४॥

विद्वान, देवता, तीर्थ, स्त्री, राजा, प्रिय व्यक्ति वगैरेंची पूजा होतांना पाहून ज्ञानी पुरुषाच्या हृदयांत कसलीही वासना निर्माण होत नाहीं. ॥५४॥

भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोत्रजैः ।
विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विकृतिं मनाक् ॥५५॥

जीवन्मुक्ताची नोकरचाकर, स्त्री-पुत्र-कन्या, स्वगोत्राचे-जातीचे लोक, या सर्वांनीं हसून टवाळी व तिरस्कार केला तरी त्याचें चित्त क्षोभ पावत नाहीं. ॥५५॥

सन्तुष्टोऽपि न सन्तुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।
तस्याश्चर्यदशां तां तां तादृशा एव जानते ॥५६॥

ज्ञानी पुरुष बाहेरुन संतुष्ट दिसला तरी संतुष्ट नसतो, तसेंच, बाहेरुन खिन्नसा वाटला तरी अंतरांत खिन्न नसतो. त्याची ती आश्चर्यकारक दशा फक्त त्या अवस्थेला पोहोंचलेल्या मुक्त पुरुषालाच समजूं शकते. ॥५६॥

कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सूरयः ।
शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामयाः ॥५७॥

संकल्परहित, विचारशून्य, दुःखरहित, शून्याकार, आकाररहित ज्ञानी पुरुषाला अमूक गोष्ट करायला हवी असें सांसारिक कर्तव्य उरत नाहीं-तें त्याला दिसत नाहीं. ॥५७॥

अकुर्वन्नपि संक्षोभाद् व्यग्रः सर्वत्र मूढधीः ।
कुर्वन्नपि तु कृत्यानि कुशलो हि निराकुलः ॥५८॥

अज्ञानी शरिरानें कुठलीं कर्मे न करतांही संकल्प-आशांनीं मन भरलेलें असल्यानें सतत व्यग्र असतो पण ज्ञानी शरीरानें सहजप्राप्त कर्मे करीत असूनही संकल्प व आशारहित असल्यानें 'स्व' स्थ असतो. ॥५८॥

सुखमास्ते सुखं शेते सुखमायाति याति च ।
सुखं वक्ति सुखं भुंक्ते व्यवहारेऽपि शान्तधीः ॥५९॥

आत्मसुखांत असलेला ज्ञानी जीवन्मुक्त उठणें, बसणें, येणें, जाणें, जेवणें, बोलणें आदि सर्व व्यवहार शांत चित्तानें सुखपूर्वक करतो. ॥५९॥

स्वभावाद्यस्य नैवार्तिर्लोकवद् व्यवहारिणः ।
महाह्रद इवाक्षोभ्यो गतक्लेशः स शोभते ॥६०॥

ज्ञानी मनुष्य व्यवहार करतांना संसारी माणसासारखा क्लेश पावत नाहीं. शांत महासरोवराप्रमाणें क्षोभरहित असल्यानें प्रसन्न असतो. ॥६०॥

निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्ति रुपजायते ।
प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥६१॥

वासना न सुटलेल्या मूढाचें कर्म टाकणें हें कर्म करण्याला- संसाराला उद्युक्त करतें तर सहजप्राप्त कर्में करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषानें कर्में केलीं तरी तीं निवृत्तीचीं फळें देणारीं होतात. ॥६१॥

परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।

देहे विगलिताशस्य क्व रागः क्व विरागता ॥६२॥

संसारी मूढाचें वैराग्य घरदार सोडण्यांतच दिसून येतें पण अंतरांतील संसार तसाच राहातो. पण देहाबद्दलची आसक्ति सुटलेल्या ज्ञान्याला कशाबद्दल प्रेम नि कशाबद्दल वैराग्य येईल ? ॥६२॥

भावनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।
भाव्यभावनया सा तु स्वस्थस्यादृष्टिरूपिणी ॥६३॥

अज्ञानी माणसाची दृष्टि संसाराची आसक्ति व त्या संसारसाधनेंत येणारे अडथळे यामुळें सतत गढूळलेली राहून मन बैचेन असतें. पण सर्व संसाराचा हरिरुपानें अनुभव घेणाऱ्या ज्ञानी माणसाला हरीचेंच दर्शन होत असल्यानें तो 'स्व' रुपांत स्वस्थ असतो. ॥६३॥

सर्वारंभेषु निष्कामो यश्चरेद् बालवन् मुनिः ।
न लेपस्तस्य शुद्धस्य क्रियमाणोऽपि कर्मणि ॥६४॥

जो ज्ञानी बालकाप्रमाणें कामनारहित होऊन कार्याला आरंभ करतो तो खरें म्हणजे कांहींच करीत नाहीं. तो अहंकाररुपी मलाच्या रहित असल्यानें त्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्वभाव नसतो. ॥६४॥

स एव धन्य आत्मज्ञः सर्वभावेषु यः समः ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन्निस्तर्षमानसः ॥६५॥

तो आत्मज्ञानी पुरुष धन्य आहे, ज्याला सर्वत्र ब्रह्मरुपाचा अनुभव येतो. त्यामुळेंच पाहाणें, ऐकणें, स्पर्श करणें, वास घेणें, खाणें इत्यादि इंद्रियांनीं होणारीं कर्मे तो करीत असला तरी तो त्याला ब्रह्मानुभवच ठरतो. ॥६५॥

क्व संसारः क्व चाभासः क्व साध्यं क्व च साधनं ।

आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥६६॥

जो ज्ञानी निरभ्र आकाशासारखा सर्वदा संकल्प-विकल्परहित आहे, त्याला संसार कुठला व स्वर्ग कुठला ? आत्मविद् जीवन्मुक्ताच्या दृष्टीनें सर्वत्र एका आत्म्यानेंच परिपूर्ण विश्व व्यापलेलें असल्यानें-दुसरें कांहींच नाहीं---मग त्याला स्वर्ग-नरक आणि त्याला कारणीभूत असलेलें पाप-पुण्य कुठलें ? ॥६६॥

स जयत्यर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः ।

अकृत्रिमोऽनवच्छिन्ने समाधिर्यस्य वर्तते ॥६७॥

जो ज्ञानी पुरुष इहलोकांतील व परलोकांतील फलांच्या कामनेरहित आहे, जो संपूर्ण निष्काम आहे तोच पूर्णानंदस्वरुप आहे. ज्याची सहजसमाधि सर्वदाच चालू असते तो मुक्त पुरुष आपल्या अनवच्छिन्न समाधीनें--स्वरुपानें जगांत वावरतो. ॥६७॥

बहुनात्र किमुक्तेन ज्ञाततत्त्वो महाशयः ।
भोगमोक्षनिराकांक्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥६८॥

भोग व मोक्षाच्या इच्छेचा त्याग केलेला, कुठेंही, केव्हांही रागद्वेषाचा लवलेश नसलेल्या ज्ञानी महात्म्याचें महात्म्य अधिक काय सांगणार ? ॥६८॥

महदादि जगद्द्वैतं नाममात्रविजृंभितं ।
विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यमवशिष्यते ॥६९॥

हें नामरुपात्मक-घटपटादि रुप-जें जगत् आहे तें सर्व कल्पनामात्र आहे. त्याचें अधिष्ठानरुप ब्रह्म हेंच सत्य आहे. ज्या शुद्ध बोधस्वरुप मुक्त पुरुषानें संपूर्ण कल्पनेचा त्याग केला आहे व जो केवळ शुद्धचैतन्य स्वरुपांतच राहात आहे, त्याला कुठलेंही कर्तव्य शिल्लक राहात नाहीं. ॥६९॥

भ्रमभृतमिदं सर्वं किंचिन्नास्तीति निश्चयी ।
अलक्ष्यस्फुरणः शुद्धः स्वभावेनैव शाम्यति ॥७०॥

हा सर्व संसार कल्पित व भ्रामक आहे, त्याला अस्तित्वच नाहीं व केवळ ब्रह्मच सत्य आहे असा ब्रह्मानुभव घेणाऱ्या योग्याला सहज शांति मिळते. ॥७०॥

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।
क्व विधिः क्व वैराग्यं क्व त्यागः क्व शमोऽपि वा ॥७१॥

जो ज्ञानी शुद्धस्वरुप, स्वप्रकाश, चिद्रूप अशा 'स्व' ला पाहातो, तो आणखी इतर कुठल्या दृश्य पदार्थाला पाहात नाही. मग त्याला कुठल्या विषयाबद्दल आसक्ति असेल, कुठला विधी करावा लागेल ? किंवा कशाबद्दल वैराग्य असेल किंवा कशाचा उपशम करावा लागेल ? ॥७१॥

स्फुरतोऽनन्तरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ।
क्व बन्धः क्व च वा मोक्षः क्व हर्षः क्व विषादिता ॥७२॥

जो चिद्रूप आत्म्यांत कार्यासहित माया पाहात नाहीं, त्याच्या दृष्टीला बंध कुठला ? मोक्ष कसला ? आणि हर्षविषाद कसले ? ॥७२॥

बुद्धिपर्यन्तसंसारे मायामात्रं विवर्तते ।

निर्ममो निरहंकारो निष्कामः शोभते बुधः ॥७३॥

आत्मज्ञान होईपर्यंतच मायाभ्रमरुप संसाराचें अस्तित्व असतें. त्यामुळें आत्मज्ञानी पुरुष ममतारहित, निरहंकार, कामनाशून्य अशा अवस्थेंत जगाला शोभायमान वाटतो. ॥७३॥

अक्षयं गतसन्तापमात्मानं पश्यतो मुनेः ।

क्व विद्या च क्व वा विश्वं क्व देहोऽहं ममेति वा ॥७४॥

अविनाशी व खळबळ (राग-द्वेष-दुःख) रहित आत्म्याचें दर्शन घेणाऱ्या मुनीला कसली विद्या, कुठलें शास्त्र, कुठलें जग, कशाचा देह आणि त्याबद्दलचा अहं-ममभाव असूं शकेल ? ॥७४॥

निरोधादीनि कर्माणि जहाति जडधीर्यदि ।

मनोरथान् प्रलापांश्च कर्तुमाप्नोत्यतत्क्षणात् ॥७५॥

यदाकदाचित् अज्ञानी पुरुषानें चित्तनिरोधादि कर्मांचा त्याग केला तरीही मनोराज्यादि व वाणीचे प्रलाप तो करीत राहातो. ॥७५॥

मन्दः श्रुत्वापि तद्वस्तु न जहाति विमूढतां ।

निर्विकल्पो बहिर्यत्नादन्तर्विषयलालसः ॥७६॥

मंद पुरुष आत्मवस्तूबद्दल ऐकूनही संसाराबद्दलची मूर्खपणाची आसक्ति सोडीत नाहीं आणी बाह्य गोष्टी न करण्याचें ठरवूनही त्याचें आंतल्या विषयलालसांचें चिंतन सुटत नाहीं. ॥७६॥

ज्ञानाद् गलितकर्मा यो लोकदृष्ट्यापि कर्मकृत् ।
नाप्नोत्यवसरं कर्मं वक्तुमेव न किंचन ॥७७॥

ज्ञानामुळें ज्याचीं सर्व कम व तीं करण्याची उर्मी गळून पडली आहे त्याला सहजप्राप्त नसलेलें कर्म करण्याची वा कांहीं बोलण्याचीही इच्छा होत नाहीं. ॥७७॥

क्व तमः क्व प्रकाशो वा हानं क्व च न किंचन ।
निर्विकारस्य धीरस्य निरातंकस्य सर्वदा ॥७८॥

ज्या धीरपुरुषाचे मोहादि सर्व विकार दूर झाले, त्याच्या दृष्टीला तम-अंधकार कुठला ? आणि अंधाराचा अभाव असल्यानें प्रकाश कुठला ? कारण हे दोन्ही सापेक्ष आहेत. अशा ज्ञानी पुरुषाला कालादिकांचें भय नसतें. न कुठें हानि न कुठें लाभ, न कशाबद्दल प्रेम असतें न द्वेष असतो, न कांहीं ग्रहण करणें न त्याग करणें असतें. ॥७८॥

क्व धैर्यं क्व विवेकित्वं क्व निरातंकतापि वा ।
अनिर्वाच्यस्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः ॥७९॥

अनिर्वचनीय व स्व-भावरहित योग्याला धैर्य कशाविरुद्ध, विवेक कशाबद्दल व निर्भयता कुणापासून ठेवण्याचें कारण नाहीं. कारण तो सदा एकरस ब्रह्म असतो. ॥७९॥

न स्वर्गो नैव नरको जीवन्मुक्तिर्न चैव हि ।
बहुनात्र किमुक्तेन योगदृष्ट्या न किंचन ॥८०॥

जीवन्मुक्त आत्मज्ञान्याच्या दृष्टीनें स्वर्गही नाहीं व नरकही नाहीं, तर सर्वत्र एक आत्माच परिपूर्ण व्यापून आहे आत्म्याव्यतिरिक्त ज्ञानाच्या दृष्टीला दुसरें कांहींच नाहीं. ॥८०॥

नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ।

धीरस्य शीतलं चित्तममृतेनैव पूरितम् ॥८१॥

ज्ञान्याचें चित्त ब्रह्मामृतानें परिपूर्ण व शीतल असल्यानें त्याला कुठल्या लाभाकरितां प्रार्थना करावी लागत नाहीं किंवा हानि झाली तरी शोक करावा लागत नाहीं. ॥८१॥

न शान्तं स्तौति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।
समदुःखसुखस्तृप्तः किंचित् कृत्यं न पश्यति ॥८२॥

कामनारहित ज्ञानी सज्जन शांत पुरुषाची स्तुति करीत नाहीं, किंवा दुष्टाची निंदा करीत नाहीं. आत्मतृप्त योगी सुख आणि दुःख समान झाल्यानें कुणाचेंच कुठलें कृत्य पाहात नाहीं. ॥८२॥

धीरो न द्वेष्टि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।

हर्षामर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ॥८३॥

धीर जीवन्मुक्त पुरुष संसाराचा द्वेष करीत नाहीं किंवा संसार पाहातही नाहीं. कारण त्याला सर्वत्र ब्रह्मानुभव येत असतो. द्वैत नाहींसें झाल्यानें तो ब्रह्मरुप होतो, त्यामुळें तो स्वतःचें वेगळें आत्मरुपही पाहात नाहीं त्यामुळें तो हर्षविषादरहित होऊन जन्ममरणहित होतो. ॥८३॥

निःस्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।
निश्चिन्तः स्वशरीरेऽपि निराशः शोभते बुधः ॥८४॥

पुत्र-स्वस्त्रीबद्दल आसक्तिरहित आणि विषयाबद्दल कामनारहित व स्वतःच्या शरिराबद्दल चिंतारहित असलेला ज्ञानी शोभायमान असतो. ॥८४॥

तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथापतितवर्तिनः ।
स्वच्छन्दं चरतो देशान् यत्रस्तमितशायिनः ॥८५॥

मुक्त पुरुषाला प्रारब्धवशात् ज्या गोष्टी प्राप्त होतात, त्यांनींच तो संतुष्ट असतो; आणि प्रारब्धानुसार नाना प्रकारच्या देशांत, वनांत, नगरांत संतुष्ट राहून फिरतो. ॥८५॥

पततूदेतु वा देहो नास्य चिन्ता महात्मनः ।
स्वभावभूमिविश्रान्तिविस्मृताशेषसंसृतेः ॥८६॥

ज्या मुक्त पुरुषाला स्व-रुप हीच भूमि-विश्रांतिस्थान आहे त्याला कसलीच चिंता असत नाहीं, मग देह राहो अथवा जावो ! ॥८६॥

अकिंचनः कामचारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।
असक्तः सर्वभावेषु केवलो रमते बुधः ॥८७॥

जीवन्मुक्त निर्विकार होऊन संसारांत राहातो. तो स्वतःजवळ कांहीं ठेवीत नाहीं. तो विधिनिषेधाचा किंकर होत नाहीं. स्वच्छंद वागतो. निर्हेतुक भटकतो. सुखदुःखादि द्वंद्वें व संशयरहित होऊन कशांतच आसक्त नसतो. ॥८७॥

निर्ममः शोभते धीरः समलोष्टाश्मकांचनः ।
सुभिन्नहृदयग्रन्थिर्विनिर्धूतरजस्तमः ॥८८॥

जो ममतारहित असून ज्याला माती व सोनें समान झालें आहे व ज्याच्या हृदयाच्या सर्व ग्रंथी तुटून जो संशयरहित आहे आणि ज्याच्या स्वभावांतील रज व तमोवृत्ती साफ धुवून निघाल्या आहेत, असा ज्ञानी दर्शनीय होतो. ॥८८॥

सर्वत्रानवधानस्य न किंचिद् वासना हृदि ।
मुक्तात्मनो वितृप्तस्य तुलना केन जायते ॥८९॥

जो मुक्तात्मा सर्व विषयांबद्दल आसक्तिरहित आहे, ज्याच्या हृदयांत थोडीही वासना शिल्लक नाहीं, अशा संपूर्ण तृप्त ज्ञानी पुरुषाची तुलना कोणाबरोबर करणें शक्य आहे ? ॥८९॥

जानन्नपि न जानाति पश्यन्नपि न पश्यति ।
ब्रुवन्न् अपि न च ब्रूते कोऽन्यो निर्वासनादृते ॥९०॥

जीवन्मुक्त सर्वत्र फक्त ब्रह्मच अनुभवत असल्यानें पाहात असूनही संसार त्याला दिसत नाहीं. सांगत असूनही ब्रह्म अकथ्य असल्यानें सांगत नाहीं, जाणत असूनही तें अनुभवत असल्यानें जाणत नाहीं, ऐकत असतो तरी ब्रह्मच ऐकत असल्यानें सांसारिक गोष्टी त्याला ऐकूं येत नाहींत.

निर्वासनिक ज्ञानी पुरुषाशिवाय असें कोण करुं शकेल ? ॥९०॥

भिक्षुर्वा भूपतिर्वापि यो निष्कामः स शोभते ।

भावेषु गलिता यस्य शोभनाशोभना मतिः ॥९१॥

उच्चनीचत्वाची भावना सर्वथा गळून गेलेला व कामनारहित असलेला ज्ञानी भिक्षु असो वा भूपति असो, सर्व अवस्थांत शोभूनच दिसतो. ॥९१॥

क्व स्वाच्छन्द्यं क्व संकोचः क्व वा तत्त्वविनिश्चयः ।
निर्व्याजार्जवभूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥९२॥

जो निष्कपट योगी आहे, कोमल स्वभावाचा आहे, आत्मनिष्ठ, पूर्णार्थी व स्वच्छंदपणें राहाणारा आहे, त्याला संकोच कसला ? वृत्तीचें येणें जाणें कुठलें नि कर्तृत्व कशाचें आणि अमूकच मार्ग व तत्त्व खरें आहे असा त्याचा आग्रह कसा असणार ? ॥९२॥

आत्मविश्रान्तितृप्तेन निराशेन गतार्तिना ।
अन्तर्यदनुभूयेत तत् कथं कस्य कथ्यते ॥९३॥

कसल्याही आशेशिवाय, आत्म्यांतच विश्रांतीनें तृप्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाला जो आनंदाचा अनुभव येतो तो शब्दांनीं कसा वर्णन करुन सांगणार ? ॥९३॥

सुप्तोऽपि न सुषुप्तौ च स्वप्नेऽपि शयितो न च ।
जागरेऽपि न जागर्ति धीरस्तृप्तः पदे पदे ॥९४॥

ज्ञानी झोपेंतही साक्षी वृत्तीनें राहूं शकत असल्यानें त्याची झोप इतरांसारखी तमोमय नसते. तो त्याच जागृत साक्षीभावानें स्वप्नेंही पाहातो व जागृतींतले सारे व्यवहारही क्षणाक्षणांत जगत असल्यानें भूत व भविष्याचे विचार न करतां-साक्षीवृत्तीनें असल्यानें तृप्त वृत्तीनें चालतात॥९४॥

ज्ञः सचिन्तोऽपि निश्चिन्तः सेन्द्रियोऽपि निरिन्द्रियः ।
सुबुद्धिरपि निर्बुद्धिः साहंकारोऽनहङ्कृतिः ॥९५॥

ज्ञानवान जीवन्मुक्त लोकांच्या दृष्टीनें चिंतायुक्त वाटला तरी चिंतारहित आहे; इन्द्रियांचे व्यवहार करीत असला तरी निरींद्रीय आहे, बुद्धियुक्त वाटला तरी बुद्धिरहित आहे, अहंकारयुक्त वाटला तरी अहंकाररहित आहे. कारण त्याची सर्वत्र आत्मदृष्टि आहे. जो आत्मानंदांत बुडून गेला आहे तो इतर कुठें गुंतत नसतो. ॥९५॥

न सुखी न च वा दुःखी न विरक्तो न संगवान् ।
न मुमुक्षुर्न वा मुक्तान किंचिन्न च किंचन ॥९६॥

ज्ञानी सुखीही नाहीं वा दुःखीही नाहीं, विरक्त नाहीं किंवा कोणाच्या संगांत नाहीं, मुमुक्षु नाहीं किंवा मुक्त नाहीं, त्याचा

कांहीं विशेष नाहीं किंवा अविशेष नाहीं, कारण तो फक्त आत्मभावानेंच शिल्लक राहिला आहे. त्याच्या इतर सर्व गोष्टी गळून पडल्या आहेत. ॥९६॥

विक्षेपेऽपि न विक्षिप्तः समाधौ न समाधिमान् ।
जाड्येऽपि न जडो धन्यः पाण्डित्येऽपि न पण्डितः ॥९७॥

जगांत ज्ञानी मुक्त पुरुष धन्य आहे. कारण लोकदृष्टीनें एखादी गोष्ट संशयास्पद असली तरी तो संशयरहित असतो. कारण सर्वत्र ब्रह्मानुभव येत असल्यानें संशयाचें कारणच उरत नाहीं. लोकदृष्टीला तो समाधिअवस्थेंत आहे असें वाटलें तरी तो सहजावस्थेंत असतो. लोकदृष्टीनें तो जड वाटला तरी वास्तवांत तो आत्मदर्शनानें तृप्त असल्यानें, कांहीं करण्याची उर्मी शिल्लक नसते. लोकदृष्टीनें तो ज्ञानी-पंडित वाटला तरी त्याचे निघालेले बोल हे आत्मानुभूतीचे असल्यानें, त्यांत ग्रांथिक पांडित्य नसतें. ॥९७॥

मुक्तो यथास्थितिस्वस्थः कृतकर्तव्यनिर्वृतः ।
समः सर्वत्र वैतृष्ण्यान्न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥९८॥

ज्ञानी कर्मानुसार यथाप्राप्त गोष्टींबद्दल स्वस्थचित्त असतो, गतगोष्टींबद्दल व भविष्यांतील कार्याबद्दलही तो संतुष्ट असतो. तृष्णेच्या अभावामुळें केलेल्या कामांबद्दल त्याला

प्रसन्नता वा उद्वेग नसल्यानें तो त्यांचें स्मरणही करीत नाहीं. ॥९८॥

न प्रीयते वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यति ।

नैवोद्विजति मरणे जीवने नाभिनन्दति ॥९९॥

कुणी स्तुति केल्यानें ज्ञानी प्रसन्न होत नाहीं किंवा कुणी निंदा केली म्हणून रागावत नाही. मरण आलें तरी व्याकुळ होत नाहीं किंवा जगल्याचा हर्ष करीत नाहीं. ॥९९॥

न धावति जनाकीर्णं नारण्यं उपशान्तधीः ।
यथातथा यत्रतत्र सम एवावतिष्ठते ॥१००॥

शांत बुद्धीचा ज्ञानी पुरुष माणसांनीं गजबजलेल्या स्थानाकडे अथवा अरण्याकडे धावत नाहीं तर तो जेथें ज्या परिस्थितींत असेल तेथेंच समभावानें राहात असतो. ॥१००॥

अध्याय १९

नाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतो मया ॥१॥

शिष्य श्रीगुरुंच्या मुखानें तत्त्वज्ञानी पुरुषाच्या स्वाभाविक शांतीचें श्रवण करुन, स्वतःला कृतार्थ समजून, आतां श्रीगुरुंना आपली गुरुपदेशानें झालेली अवस्था वर्णन करीत आहे.

जनक म्हणाला,

हे श्रीगुरो ! आपण परमकृपेनें आपल्या अमोघ वाणीनें माझ्या हृदयांतील नाना प्रकारचीं शल्यें, संकल्प व विकल्प दूर केल्यानें आतां मी कृतार्थ झालों आहें व आतां माझी स्थिति अशी झाली आहे. ॥१॥

क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ।
क्व द्वैतं क्व च वाऽद्वैतं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥२॥

स्वतःच्या महिम्यांत स्थित झाल्यानें मला आतां धर्म, काम, अर्थ, विवेक, द्वैत-अद्वैत हें कांहींच उरलें नाहीं. ॥२॥

क्व भूतं क्व भविष्यद् वा वर्तमानमपि क्व वा ।
क्व देशः क्व च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥३॥

आपल्या कृपेनें लाभलेल्या स्वमहिम्न्यांत सदैव स्थित झाल्यानें आतां मला भूतकाळ वा भविष्यकाळ किंवा वर्तमानकाळ, तसेंच अमूक एक देश असा राहिला नाहीं. ॥३॥

क्व चात्मा क्व च वानात्मा क्व शुभं क्वाशुभं यथा ।

क्व चिन्ता क्व च वाचिन्ता स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥४॥

स्वमहिम्यांत स्थित झाल्यानें आतां मला आत्मा-अनात्मा, शुभ-अशुभ, चिन्ताअचिन्ता अशा कुठल्याच गोष्टी राहिल्या नाहीत. ॥४॥

क्व स्वप्नः क्व सुषुप्तिर्वा क्व च जागरणं तथा।
क्व तुरियं भयं वापि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥५॥

आतां मला स्वप्न नाहीं वा सुषुप्ति नाहीं, जागृति नाहीं वा तुरीय अवस्था नाहीं, भयही उरलेलें नाहीं. आतां मी स्ववैभवांत आहे. ॥५॥

क्व दूरं क्व समीपं वा बाह्यं क्वाभ्यन्तरं क्व वा।

क्व स्थूलं क्व च वा सूक्ष्मं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥६॥

स्वमहिम्यांत निमग्न झालेल्या मला आतां दुरचें काय वा जवळचेम काय, बाहेरचें काय नि अंतरांतील काय ? स्थूल वा सूक्ष्म असें काय राहाणें शक्य आहे? ॥६॥

क्व मृत्युर्जीवितं वा क्व लोकाः क्वास्य क्व लौकिकं।
क्व लयः क्व समाधिर्वा स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥७॥

'स्व' रुपांत राहाणाऱ्या मला मृत्यु कुठला नि जीवित कुठलें? लोक आणि लौकिक कुठला किंवा लय अथवा समाधि कुठली ? ॥७॥

अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथयाप्यलं ।
अलं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि ॥८॥

आत्म्यांत विलीन झालेल्या मला धर्म, अर्थ, काम, योगाबद्दलच्या गोष्टी अथवा विज्ञानकथा आतां पुरे झाल्या-त्यांची आवश्यकता नाहीं. ॥८॥

अध्याय २०

॥ जनक उवाच ॥

क्व भूतानि क्व देहो वा क्वेन्द्रियाणि क्व वा मनः ।

क्व शून्यं क्व च नैराश्यं मत्स्वरूपे निरंजने ॥१॥

जनक म्हणतो आहे कीं, संपूर्ण उपाधिरहित जें माझें निरंजनस्वरुप आहे त्यामध्यें पंचमहाभूतें, सूक्ष्म कार्य करणारीं इंद्रियें, मन, शरीर व शून्यावस्था इत्यादि कल्पित गोष्टी मनच नाहींसें झाल्यानें कशा असूं शकतील ? मीच त्यांचा साक्षी आहें. ॥१॥

क्व शास्त्रं क्वात्मविज्ञानं क्व वा निर्विषयं मनः ।
क्व तृप्तिः क्व वितृष्णात्वं गतद्वन्द्वस्य मे सदा ॥२॥

हे गुरो ! मला शास्त्राशीं वा शास्त्रजन्य ज्ञानाशीं काय करायचें आहे ? आत्मविश्रांतीशीं, सर्व वासना गळून गेल्यानें वासनेशीं वा वासनाविरहितेशीं, तृप्ति किंवा तृष्णा द्वंद्व यांच्याशीं काय करावयाचें आहे ? कारण मी शांतरस ब्रह्म आहें. ॥२॥

क्व विद्या क्व च वाविद्या क्वाहं क्वेदं मम क्व वा ।
क्व बन्ध क्व च वा मोक्षः स्वरूपस्य क्व रूपिता ॥३॥

मला विद्या किंवा अविद्या कुठें ? अहंकार कुठला ? बाह्य वस्तु कुठली ? ज्ञान कसलें ? माझा कुणाशीं संबंध आहे ? संबंध दुसऱ्याशीं असतो. मला दुसरा कुणी नाहीं. बन्ध आणि मोक्ष मला नाहींत. माझ्या निर्विशेष स्वरुपाला धर्म नाहीं आणि निधर्मक माझ्या स्वरुपाला विद्येचाही धर्म नाहीं. ॥३॥

क्व प्रारब्धानि कर्माणि जीवन्मुक्तिरपि क्व वा ।
क्व तद् विदेहकैवल्यं निर्विशेषस्य सर्वदा ॥४॥

निर्विशेष, निराकार, निरवयव अशा माझ्या आत्म्याला प्रारब्धकर्म कुठलें ? जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति कुठली ? ॥४॥

क्व कर्ता क्व च वा भोक्ता निष्क्रियं स्फुरणं क्व वा ।

क्वापरोक्षं फलं वा क्व निःस्वभावस्य मे सदा ॥५॥

सदा स्वभावरहित अशा मला कर्तेपण कुठलें ? आणि भोक्तेपण कसलें ? निष्क्रियता वा स्फुरण, प्रत्यक्ष ज्ञान अथवा विषयाकार वृत्तीनें मिळणारें फळ हीं सारीं मला कशीं असणार ? ॥५॥

क्व लोकं क्व मुमुक्षुर्वा क्व योगी ज्ञानवान् क्व वा ।
क्व बद्धः क्व च वा मुक्तः स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥६॥

अद्वैत आत्मस्वरुपांत लोक कुठले ? मुमुक्षु कुठला ? योगी वा ज्ञानवान, बद्ध वा मुक्त कसा असेल ? केवळ अद्वैत आत्माच असेल. ॥६॥

क्व सृष्टिः क्व च संहारः क्व साध्यं क्व च साधनं ।
क्व साधकः क्व सिद्धिर्वा स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥७॥

अद्वैत अशा आत्मस्वरुपाला सृष्टिनिर्माण वा संहार, साधन आणि साध्य व साधक व सिद्धि इत्यादि गोष्टी कशा असतील ? ॥७॥

क्व प्रमाता प्रमाणं वा क्व प्रमेयं क्व च प्रमा ।

क्व किंचित् क्व न किंचिद् वा सर्वदा विमलस्य मे ॥८॥

सर्वदा निर्मलरुप मला प्रमाता, प्रमाण व प्रमेय आणि प्रमा, कमी वा अधिक अशा गोष्टी कुठल्या ? ॥८॥

क्व विक्षेपः क्व चैकाग्र्यं क्व निर्बोधः क्व मूढता ।
क्व हर्षः क्व विषादो वा सर्वदा निष्क्रियस्य मे ॥९॥

सर्व क्रियारहित असें जें माझें आत्मरुप आहे त्याला विक्षेप वा एकाग्रता, कुठलें ज्ञान वा मूढता, कसला हर्ष अथवा खेद असणार ? ॥९॥

क्व चैष व्यवहारो वा क्व च सा परमार्थता ।
क्व सुखं क्व च वा दुःखं निर्विमर्शस्य मे सदा ॥१०॥

सर्वथा निर्मळ अशा आत्मस्वरुपाला कुठला व्यवहार वा परमार्थ, सुख वा दुःख असूं शकेल ? ॥१०॥

क्व माया क्व च संसारः क्व प्रीतिर्विरतिः क्व वा ।

क्व जीवः क्व च तद्ब्रह्म सर्वदा विमलस्य मे ॥११॥

सर्वार्थानें विमल अशा आत्मस्वरुप मला कुठली माया वा संसार, प्रीति अथवा द्वेष, जीवभाव किंवा ब्रह्मभाव असणार ? ॥११॥

क्व प्रवृत्तिर्निर्वृत्तिर्वा क्व मुक्तिः क्व च बन्धनं ।

कूटस्थनिर्विभागस्य स्वस्थस्य मम सर्वदा ॥१२॥

सर्वदा स्थिर, कूटस्थ आणि विभागरहित अशा मला प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति, बंधन आणि मुक्ति या गोष्टी कुठल्या ? ॥१२॥

क्वोपदेशः क्व वा शास्त्रं क्व शिष्यः क्व च वा गुरुः ।
क्व चास्ति पुरुषार्थो वा निरुपाधेः शिवस्य मे ॥१३॥

उपाधिरहित, कल्याणरुप आत्मस्वरुप अशा मला कसला उपदेश वा कसलें शास्त्र, कुठला शिष्य अथवा कुठला गुरु आणि कुठला मोक्ष असूं शकेल? ॥१३॥

क्व चास्ति क्व च वा नास्ति क्वास्ति चैकं क्व च द्वयं ।
बहुनात्र किमुक्तेन किंचिन्नोत्तिष्ठते मम ॥१४॥

मला आहे अथवा नाहीं असें स्फुरण नाहीं, न अद्वैत न द्वैत आहे. फार सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं. चैतन्यस्वरुप माझ्यांत कांहींच अहं स्फुरण नाहीं. ॥१४॥

॥ अष्टावक्र गीता समाप्त ॥

आरती सद्गुरुनाथा। स्वामी निरंजन समर्था । आरती सद्गुरुनाथा। स्वामी निरंजन समर्था ॥धृ॥

सदाचार सार साचा। मंत्र दिधला जीवनाचा। सर्व धर्माचा समन्वय। मार्ग दाविला अद्वय ॥1॥

विवेक वैराग्याचा दीप। लावुनी चरणा समीप। उज्जयनी शाखा, विहंगम। शांभवी दीक्षा सुगम ॥2॥

दूर केले हो आवरण। त्रिवेणी संगमी स्नान। स्वयंप्रकाशे भगवान। निखळ आनंदी समान ॥3॥

सद्गुरुकृपा होता। अवघी हरपली चिंता। विनयानंद विनवी आता। चरणी ठेवूनिया माथा ॥4॥